

~~2244~~

9317

Я К І В К А Ч У Р А

З Л А М А Н А
П Р И С Я Г А

О П О В І Д А Н Н Я

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О
У К Р А І Н И

ЯКІВ КАЧУРА

У
К-30

41111

ЗАПИС

СТ.

ЗЛАМАНА ПРИСЯГА

ОПОВІДАННЯ

С. К. В. III, 1954

Запис інвент. кн.
-СТ. 1824 23824

~~ВІДЕЛ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ
БІБЛІОТЕК
Іав. 22244~~

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

1928

БУДИНКУ
АРМІЇ
КНИГОЗБІРНИК
ЗАЙОМ

[89179—32]

3108084

З-мр

ЛШ6(2)

З друкарні-літографії
Державного Видавництва
України—УАН.

Центральна
наукова бібліотека
Акт № 12
№ 12 299-10

ВНСОФ
Звірено 20 07 р.

Укрголовліт № 2467 (3536). 1927.
Зам. № 438—5.000.

ЗА ДЕСЯТЬ „ОРЕ“¹⁾

„Кінець російського самодержавства“... — читали ми, законтрактовані на рік, на майораті „Чорний лицар“, що кублився на горі за 600 ярдів від затоки „Скараної діви“ й за п'ять кілометрів від південного Маїпö.

Ернест, наш артільний староста, суворий латиш, спокійно видобув контракта, порахував, скільки кому належить, викинув „гулящі дні“ (до кінця контракту залишилося чотири місяці) й пішов до майоратської управи — заявити, що ми більше не працюємо. Старший управитель вислухав Ернеста через перекладача.

— Рощот — мало не півроку до строку?.. О, ледачі руси! Ні, управа не дає рощоту, — відповів категорично перекладач.

— Воля пана-управителя. Сьогодні ми вже не стаємо до роботи, — вперся староста. Управитель сухо стиснув плечима.

— Пам'ятайте, що це Швеція. Ви сами собі нароби́те багато лиха...

¹⁾ „Оре“ — шведська дрібна монета. 100 оре — шведська марка.

Вістка ця застала нас на чорноробському дворі. Наша артіль — це майже всі салдати-дезертири, що втікли з Торнійської залоги — не хотіли їхати на фронт.

— Ладуйся у чвірки й шабаш! — командував колишній вахмістр прикордонної сторожі Фофан. Його вигуки зібрали коло нас чималий натовп.

— Рюсе бунт? — питали скарбуни, бо ми пащекували на всю губу.

— Не бунт, а революція... У нас там дома конунг, чик! — залюбки товмачив їм Фофан.

— Революція... Ін Руслянд революція... — Понурі шваби шопотіли проміж себе, зизом позираючи на нас. Відтоді, як Штокгольмський маклер законтрактував нас на роботу в майораті, на їхні руки зменшилась ціна. Ми не мали ні одного друга в цій околиці: „задрипані свитки“ — їх гидувалися маленькі діти.

Наші люди справді були всі підройбані, в гноеві, аж по самі коміри. Мужчини ладні були всіх нас намочити назавжди в затоці, а жінки й дівчата обминали, мов отруйних павуків. Навіть моя Крісті (елегантна покоївка панни Ангеліни) часом не могла перемогти цей вплив і зачиняла свої двері перед самим моїм носом.

Чутка про наш страйк повисла хмарою над майоратом. Скарбунський натовп виростав, густішав і утворював круг нас тісне мовчазне кільце. Ми мітингували. Розлягалася й повзла двором добірна, одшліхтована армійська лайка.

Нами ще хотіли до кінця контракту обробити майоратську землю...

— Полк салдатів їхній матері!..

Обережно посміхалися двірцеві робітниці. Жінки всі випиналися вперед. Але я серед них не бачив Крісті... Шкода. Це була-б наука їй, русявій швабці, що була зневажливої думки про хоробрість моїх земляків. Я стояв, охоплений роєм ідей. Думки сягали через море на далеку північ. Ввиджались заклечані червоними знаменами когорти, що везли на ешафот останнього самодержця...

— Гов, пане студенте!.. Так і очі можуть повилазити,— хтось сіпав за рукав.

— За мисю враз!..— гукав, бо вже не було впину, Фофан.

...Отречомся от старого мі-і-ра... —

артіль сумлінно підхопила в унісон. За другим заспівом артільні голоси злетіли вище...

...Ми пойдьом к нашим страждущім братьям... —

розгонисто пливло широким устаткованим двором і далі, аж на поле, поринаючи в численних майоратських добрах. Прикажчик розганяв цікавий натовп нагаєм.

— Гайда до роботи, ви чорти! Чи може хочете, щоб вийшов сам барон?

Можливість стрінуги барона не подобалася нікому. Першими, звичайно, дременули робітниці. Неохоче поверталися сьогодні скарбуни.

Фофан раптом спинив пісню й підійшов до грізного прикажчика.

— Голубчику, мосьпане, не пішов-би ти під лазню разом із бароном своїм, га? — в його голосі було стільки прохання й покори, що прикажчик, з ласки нашої знавець „руської“ мози, мало не подав йому руки:

— Харашо, брат Фофан, харашо...

Ми люто тамували неслухняний сміх.

— Кланяйся від нас баронові — провадив далі Фофан, — і скажи: просили всі, щоб він заткнув язиком... — далі йшло необережне слово з тої лексики, що з нею був обізнаний прикажчик.

— Ова! Треба здохнути, щоб це баронові переказати — підпанок нарешті зрозумів, що з нього глузували. Наш веселий регіт забивав його мізерну лайку. Люто нахваляючись своїм дротяним нагаєм, прикажчик кинувся зганяти свою злість на скарбунах — добровільних свідках його мовної поразки.

— До казарми! — вимагали голоси. Про роботу вже ніхто не згадував. Нудьга по батьківщині, що до цього часу жевріла прихованим, нікчемним вогником, раптом спалахнула небгасимим полум'ям.

Якось треба було вшанувати революцію. Як саме? — Менше з тим. Бажання згагою палило груди... Потрібна була річ — така, щоб кожний міг на неї глянути, обмацати й, набравшись певности, гукнути за євангельським Хомою:

— Воскресли, матері його ковінька.

Ця річ була стара, артільця нашого сорочка (уявіть собі її червоний колір). Фофан з кочерги змайстрував держално. Артільний староста Ернест (як тільки

його вуха витримали наш ентузіязм!) шанобливо прибив на ґанку „прапора“...

— Чолом тобі, далека революціє.

Залишалися неґайні справи:

1) Надіслати до Штокгольму телеграму — допоминатися, щоб консулат нас вирядив додому...

2) Вимагати ще раз в управителя рощоту, а коли не пощастить...

— Збираймо всі свої манатки й нехай він подавиться нашими грішми, я-з-в-а.— Ця остання пропозиція, не пригадаю вже чия, не мала під собою ґрунту.

— Треба шанувати свій зарібок,— говорила стара істина. Складали телеграму:

...„Група вільних громадян на майораті „Чорний лицар“ просить вашої, пане-консуле, сатисфакції вернутися на батьківщину“...

— Ти черкни ще пару слів про те, що нам рощоту не дають,— волів був Фофан, та Ернест категорично заперечив.

— За рощот подбає ваш артільний староста...

Крізь одчинене вікно дув пронизливий і вогкий вітер. Гнав до рідних берегів білоголові хвилі. Клекотіли силою потужною — котились білі водяні горби...

— Там революція.

А в мене — латочка життя просила волі й замість крові жилами шипіла бронза. Мені-б куль тепер, гармат...

— Ти понесеш сьогодні телеграму? — штовхали мене під боки. Нетерплячка отруїла всіх. Скарбник

тремтячими руками вираховував артільні дві корони на видатки.

До поштово-телеграфної контори, що була в маєтці (кожний-бо порядний майорат мав свою поштово-телеграфну філію), треба було йти повз головну управу. Потужний посвист „Варшав'янки“ — його мусіла почути Крісті — не вгавав на моїй стежці.

— Де-ж це Крісті? Не могла-ж вона не знати про наш страйк — про те, що ми збираємось покинути назавжди майорат? — За кілька днів якийсь білоголовий швед буде тим самим способом, що й я, допоминатися її прихильности...

— Пане-студенте! — це з управи йшов мені назустріч перекладач.

Я не знаю, чому саме мене кликали „студентом“. Університету я тоді не бачив навіть уві сні. Хіба, що родичі мої повз нього йшли на прощу.

Може через те, що в моїй персональній „офіс-карто“ (виданій на прожиття) під рубрикою „мовами орудує“ наївний Мальмський писарчук написав: французька, італійська, чеська, польська та німецька... Усі ці мови й дотепер щасливо обминають мій життєвий шлях.

Облесний перекладач прилипав, як муха:

— Як ся маєте, пане-студенте?

— Дякую.

Коли цей суб'єкт траплявся (хоч де-б то було) мені на очі, мої завжди лагідні нирки не любили його духу й мимоволі підіймали свої „псячі вуха“.

— Що вам треба?

Підкасистий панок, прудкі й ляхуваті очі, присмок-
тався коло мене збоку:

— Можна з вами побалакати? — Він удав, що не помітив мого стану. Добре. Це його напутив управитель.

— Прошу. Тільки, щоб не довго; мені ніколи — кортіло знати, що то за потреба винесла його наперед мене.

— Ви не скажете мені, куди ви йдете? — блазень націлявся просто в око.

— Може й скажу, зачекайте... — Я зробив достатню павзу, щоб його подратувати, й заявив: — Несу на пошту телеграму.

— Сповідаете про себе консулат? — Обдарований промовистим, мовчазним поглядом, зух перекладач розчавив на скривлених вустах гидотливеньку посмішку й зажебонів лисичкою.

— Ви поміркуйте... Управитель хоче вас настановити на прикажчика... Хіба вам важко умовити своїх земляків побути в нас чотири місяці?.. Крім того ви дістанете в подяку 25 корон...

— Мало, пане-перекладачу! — Мій перший „бохонець“ не дав йому опам'ятатися. Тендітний підпанок, ізловлений за барки, танцював, мов ляльковий козак на ниточці...

— Перекажіть своєму управителю, що я прийду до нього, чуєте, перекажіть?.. — Повірте, це була трагічна дивоглядь.

— До ясної холери!.. — Перекладач вирвався й тікав, мов справжній прудконогий Феніморівський індієць. Мої „псячі вуха“ втихомирилися. Знову попливла спокійним темпом „Варшав'янка“. Шлях мій простував до пошти...

Вибачте, але я обмину нудну деталь про пошту. Там сиділи люди — викапані апарати — й ремигаючи ловили прозаїчні звуки. Вони взяли телеграму й кинули до каси дві корони.

Я вертався в радужному настрої. Березнева земля ненаситно пила з великого озера — сонця. Двигтів, варився земний сік. Вишпилювалася трава, ковдрою зеленою вкривала пагорбки. Уява креслила меридіян, що йшов на Україну... На скарбунському дворі гримів, переливався гонг і дратував близьким обідом. Треба було йти до нашої скарбунської їдальні.

— „Венталіте“ — всю нашу артіль просили почекати. Управитель не підписував сьогодні нашого меню...

Овва! А ми й не знали, аж до цього часу, хто годує нас: чи куховар, що брав за тиждень 200 корон, чи управа своїм підписом?

Дехто радив просто всім інкорпоре ввалитися на кухню, виїсти, що в там, гамузом, а по обіді пошукати права.

Та помірковані не схотіли підіймати рейваха.

— Не треба. Обійдемося, — пристав до них артільний староста. Нас гадали налякати голодом. Це було трохи смішно. Кожний-бо з нас мав найменше 30 корон, заощаджені про чорний день. Скарбник зараз-же

коло їдальні видав 20 корон на вечерю й вирядив до Мальми двох посильних.

— Ікри, хлопці. Чорної ікри й тарані не забудьте,— турбувався Фофан. Більшість нашої артілі вже не поважала ковбаси при чарці. До вечері я мав час робити що завгодно. Я не знаю, що робили-б ви, коли навколо весна, а в грудях „теліпається“ душа хлопчача — 20 років... Я пішов до Крісті. Мені конче треба було бачитися з нею. Ця русява шведка, вогкі мрійні очі, вижмакала з мене найдорожчий скарб мій — мою волю.

Яким способом? — Коли нас, законтракованих, голонних, привели сюди етапом поліцаї, ми вечеряли на білій кухні.

Біли хвартушки розносили вечерю. Хлопці жерли, мов поліські гончі свині. Без жодної амбіції гукали на служниць, щоб ті їм підсипали ще.

Я один сидів — моя вечеря нудьгувала. Думки линули до тих, що залишилися по той бік моря.

— Ви чого замислились? — спитали лагідно. Я глянув позад себе. За спиною стояла легка, мов газ, вся в білому, й скидалася на витвір різьбяр... Не смійтеся, це була Крісті. Підійшов наш перекладач.

— Скажіть їй, що вона нагадує мені мою сестру...

Крісті подивилася на мене довгим вогким поглядом і з того часу межі нами встановилася таємна дружба.

Чи подобався я їй? — Не знаю. Вона часто зазивала мене так, як зазивають прешаків. Там, у неї я

завжди знаходив шклянку запашної кави й на п'ять оре — позолочений пазліткою пружок — цигару.

Тепер ви знаєте, чого я йшов до Крісті.

Вона вгледіла мене з вікна. Знайомий, як чайчине крило, рукав привітно зазивав до себе.

Згодом я сидів на своєму місці, коло столика на софці, тільки вже без кави й без цигари — Крісті слухала мої марудні нарікання.

Між бровами залягла глибока вередлива зморшка:

— Земляки твої вернулися сьогодні до казарми, мов отара прошаків. Я бачила.

— А що-ж нам по-твоєму — вікна бити? — заперечував я з фуком.

Крісті ображала мою гідність.

— Треба було пообідати й довести цим, що ви не боягузи, — в голосі звучала неприхована зневага й натяк на історію країни сивих конунгів.

Не знаю сам, чому заплющив очі: чорні вітрила напиналися й пливли туди, в далекий край, до моїх диких і оброслих мохом прадідів... Хай згорить вона тобі, ця сама кава.

— А чи прошаки ми, це ще ви побачите, — і вискочив на двір, засмиканий і лютий, мов гіена.

Крісті вибігла за мною. Мала щось мені сказати — застереження якесь тремтіло на вустах — а я рвав останню волосину дружби.

Котився стежною занозистий смішок. Це Крісті глузувала.

— Фльондра — смішок хлестав гірше, ніж утрое

скручений мокрий мотузок. Вернувся до артільного приміщення, голодний, з чорним піднебінням.

— Ей, пришли вже хлопці з Мальми?

— Ні. Чекаємо. — Артіль сиділа, підобгавши животи. В казармі панувала мрійна лірика.

— Може випили й тепер сидять в окремій поліційній камері й закусяють...

— Ходімо трохи десь побродимо — пропонував Ернест. Це було краще, ніж сидіти й нидіти. Ми вийшли скоротити час. Дорогою я розповів Ернестові про перекладача, чим закінчилася його невдала пропозиція.

— Ти хоч як слід розмалював його противну пику?

— Ні, але він довго пам'ятатиме цю зустріч.

Непомітно опинились ми за майоратом. Перед нами слався шлях на Мальму, завжди вільний, а сьогодні... загороджений важким шлагбавмом.

— Овва! — Два Мальмські поліцаї, ліньки смокчучи люльки, сиділи на шлагбавмі, тримали коней.

— Як це розуміти? — спробував я засміятися.

— Отак, як бачиш. Управитель виконав свою погрозу.

— Ану спробуймо підійти ближче й розпитатися, — настоював Ернест. Та поліцаї вже й без цього закликали нас до себе.

— Удаваймо смирних овечок — порадив я на всякий випадок. Коло шлагбавма ми чемно зняли капелюхи.

— Талар Свенська? — нам робили іспита.

— Трошки розумію, пане, — почав був я, та поліцай махнув рукою.

— З цим не варто розмовляти.

Вони вчепились до Ернеста. Справа розпочалася не з того, що нам треба, — з зовсім протилежного кінця.

Ці огирі пропонують вернутися й негайно стати до роботи — сперечався з поліцаями доскочистий латиш.

— Я мав рацію: не треба лізти на задри, коли це пахне нагаями.

Суперечка роздувалася, мов жаба в дощ. Ернест уперто ламав шведів, намагався їх переконати в чомусь. Поліцаї поки-що терпляче одпихали його в груди од шлагбавму. Нарешті їм набридла ця робота.

— Сім дідьків, невмиваний русаку — гумовий нагай замірився й застиг над головою. — Ну? Вертай назад!

— Вертаймо, друже мій, — тягнув я за рукав Ернеста.

— Павіяни, йолопи, синьомундирники! Мало вас лупили під Полтавою, чортів! — Остання репліка за-напастила мого друга.

— Під Полтавою... Ова! — нагай зловтішно влип в Ернестове плече. Другий з посвистом оперівав упоперек по спині. Нагаї сумлінно чергувалися, кресали глухі відляски, гатили, мов у сирове болото.

— Попід руки! Виривайся попід руки! — репетував я й шарпався, мов поросся на мотузку, що його презентували на ковбаси. Мій артільний староста в'юном вертівся й тільки хекав, захищаючи живіт і груди.

— Бери їх на одеський штиб — підказував мій досвід. „Одеський штиб“ — найкращий спосіб боротьби. Перед ним не встоїть жодний поліцай, коли не хоче бути без'язиким.

Несподівано Ернест пригнувся. Ще мить і він, мов добра загартована пружина, випростався вгору, під карчисте підборіддя.

— Кхе... — вичавив із себе поліцай, кумедно облизався й важко гепнув на дорогу. Ми прибігли до казарми.

— Наші не прийдуть сьогодні з Мальми — в цьому я був твердо переконаний.

Казарма вся шаліла й біснувалася, голодна, мов отара роздратованих шакалів. Артільні збори розкололися на „фракції“. Експансивний Фофан розстібнув сорочку, бився ошалілим кулаком у груди.

— Братця, всі ми старої армії салдати! В чом вопрос? Ми їдемо додому строїть революцію... Та почому-ж вони, гадюки, старосту побили й нам за гроші соб-с-т-в-е-н-н-і купити їсти не дають? Души гадюк!

Я був прихильником тієї „фракції“, що краще почекати, поки всі шлагбавми, згорять вони, не будуть зняті й нам не доведеться брати поліцаїв на „одеський штиб“.

Кожна „фракція“ вперто боронила свої погляди. Хто й зна, до чого призвели-б наші суперечки, коли-б їх не припинили поліцаї.

Попереду йшов підлиза перекладач, за ним старший управитель, поліцаї йшли ті самі — з Мальмської

дороги. Той, що скоштував Ернестового „штибу“, мав роздуту губу, синю, мов бузник. Повагом вони всі зійшли на ганок. Скептично оглянули нашого прапора. Старший віком поліцай глузливо зламав держално й закинув його геть за цеглу, що стояла стопами перед казармою.

— Зламали — терпко розпливлося межі стінами. Бралися корчем м'язисті кулаки. Кожний рух на ганку чатували.

— Ніхто нікуди ані руш. Нам треба бути обережними — порядкував Ернест. Бідолаха в цьому звірився на власній шиї, що була тепер пов'язана холодним мокрим рушником.

Поліцаї гиркалися з управителем. Їхні „гуми“ раз-у-раз промовисто здіймали вгору свої олив'яні голівки. Управитель переконував. Ми певні: він боявся неприємного кінця.

Поліцаї мусіли уважити. З-під їхньої опіки вийшов перекладач, збентежено обсмикався й задріботів до нашого порога.

— Ви чого? — спинив його Ернест.

— Пан управитель викликає вас на переговори — панок що-разу озирався, чи не зрадили бува його на ганку.

— Переговори? — староста стурбовано наморщив брови. Час засіпано стругав скалки-хвилини. А ми, нас купа сердець, коло одвірка причаїлися — чекали на останнє рішення.

— Гаразд. Вишлемо на ганок своїх делегатів.

— Тільки, щоб не били — устряв Фофан. — Бо офіційно тут ніби культура, а на ділі ви анахтеми, дивись, як розмалювали чоловіка.

Перекладач вийшов повідомити про нашу згоду і незабаром знову повернувся до порога.

Поліцаї обіцяли делегатів не чіпати.

„Фракції“ повеселішали.

— Студента делегатом!

— Фофана!

Довелося уважити артільній дисципліні. Поважно вийшли ми з Фофаном на ганок. Повз нас двором майнула симпатична куховарка. Два разки білих зубів були нам нагородою за наш обід.

Швеція — країна дивних і різких контрастів — думав я, ковтаючи густу солону слину.

Почалися переговори.

— Чого ви хочете? — питав облесно управитель через перекладача.

— Богородицю лисиця з себе строїть — підморгував мій компаньйон.

— Ми протестуем проти негідного поводження, — почав я здалеку, дипломатично. — Ваші поліцаї ні за що побили нашого товариша...

Перекладач акуратно переказував. Амбітний управитель герготів до поліцаїв і зневажливо водив плечима: він не знає, за що саме били поліцаї. Очевидно, той товариш того вартий.

— Наші люди цілий день голодні, — сперечався я. Елегантне голене обличчя іронічно посміхнулося.

Запис

4168

4

ст.

— Хто не працює, той не їсть. Пан-студент повинен був це знати...

— Але ж ви викликали поліцаїв. Ми не давали вам до цього приводу, — силкувався я переконати управителя.

— Ваші люди всі злодії. Ми прийшли їх обшукати...

Переговори заглиблялися. Даремно я робив скажені очі й поглядом вертів дірки у Фофановій голові.

— Спитай його, — звернувся він до перекладача, — що вкрали наші хлопці? Нехай доведе, бо щоб я дубом став, я зверну піднебіння йому, лярві. — На кращий доказ він зціпив свої п'ятифунтові кулаки. Цього було досить, коли-б навіть перекладач не казав нічого.

Управитель зблід.

— Мій колега каже, що цього не може бути. Ні один з наших не прокрався в пана-управителя, — намагався я загладити невдалий виступ.

— Ваш колега некультурний чорнороб. За образу пана-управителя його зараз заарештують, — передав облизуючись перекладач.

Артіль крізь двері із приміщення понуро стежила за тим, що відбувалося на ганку. Поліцай, що перший на дорозі зачепив Ернеста, вхопив Фофана за плечі.

— Ти, негіднику, сьогодні у мене попасешся в Мальмі.

— Одчепись! — рвонувся люто Фофан. І в ту-ж мить нас муром облягла артіль. Погляди наших людей не віщували доброго. Це мусіли були побачити обидва

поліцаї. Схоплений обабіч попід пахи, делегат зі злости аж запінився.

— Зажди, я-ж тобі, — хрипів і намагався кинути на ганок спритного, мов кішка, поліцая.

— О ти, смердяча паскудо! — олив'яний наконечник завертівся дзигою над головою, задзвенів, накреслюючи коло, й терпко хльоснув, заливаючи гарячим струменем обличчя... Били делегата.

Далі сталося — що мало статися. Зазивний клич зоологічний, лютий, такого ще не чули тут, метнувся по майорату.

— Го-го... Души їх, мать їх у печінку!!!

Я зовсім не хотів стати поводитирем. Що найбільше я гадав розняти поліцаїв, одштовхнути Фофана й полагодити справу.

— Хлопці, ви не бійтеся! — Хотів сказати „не хвилюйтеся“. Принаймні я так розумію свій вигук, і так повинні були розуміти його всі. Не знаю, як мені спало на думку зняти руки вгору — що не маю агресивних намірів — і кинутись до поліцаїв. Це було фатальне гасло.

Розпалена юрба з піднятими вгору руками-кулаками рушила за мною.

— Хлопці, що ви робите? — гукав я в одчаю, коли аж 50 м'язистих рук схопили бідолашних поліцаїв. Сумно ляснув, мов на сміх, один короткий револьверний постріл.

Управитель з перекладачем, театралью знявши руки вгору, здавалися на ласку переможців.

Поліцаї верещали лячно, неприємно, мов тхори, зав'язані в мішок. Згодом їхній вереск ущух. Замість нього було чути щось подібне на ті звуки, коли душать тарганів. Дхнуло потом, змішаним із лютим хрипом.

Поліцаїв, Мальмських поліцаїв, тлумили, мов звичайних стражників з Подільської Вербівки, що наскочили вночі на п'яних парубків.

— Амба! — душа стала заяча, маленька. Дихала, мов мишеня, що влізло в пастку... Я вирішив, що буде, ризикнути.

— Наші прийшли з Мальми! — Часом найдешевша провокація багато важить. Спроба вдалася. Спітнілі спини розігнулися, повисли долі кулаки. На ганку ледве дихали, — лежали знівечені поліцаї.

— Годі з них, — заявив Фофан, витираючи розкраяне до крові нагаем обличчя.

Управитель з перекладачем щасливо вислизнули з ганку й вискоком що-сили мчали до баронського двірця.

Ернест, найбільше задоволений з оцих подій, ексцентрично реготав.

— Тепер вони нас не спинятимуть... Дивіться, як побігли, хо-хо!

Артіль розгублено дивилася на двох побитих, що безсило плазували, силкувалися стати, бодай навколішки. Утішатися не було з чого.

— Ви гадаєте, що в Мальмі нам спасибі скажуть за таку роботу? — докоряв я з серцем.

— Не всі, а дехто таки скаже — правився Ернест.

На дворі слався вже вечірній морок. Верталися з роботи строкові, поденні. Зупинялися коло казарми й пошепки поміж собою балакали. Залишатися, бодай хоч на годину, в майораті було небезпечно. Думка, що до ночі тут буде озброєна команда поліцаїв, сіяла сліпу відвагу й підганяла легкодухих. Наша ціль — кордонне місто Хапаранда.

Кількисот верстов? — Не важно.

— Головне не треба хвилюватися — напутював Ернест. — Барахло все залишається в казармі, тільки гроші...

Наш скарбник роздав нам кожному по рівній пайці.

— А тепер почнімо голосної пісні. Не шкодуйте горлянок, коли хочете на завтра бути під кордоном, а не кукати за ґратами — звелів чомусь легковажний староста. Ми навіть не питалися, чому, раді, що хоч є кому порядкувати — затягли на повні груди.

О чом два плачаєє —

ревли дружні голоси. Перед казармою отарами стояла челядь і поденні дивом дивувалися.

— Ова! Скажені руси! Вони можуть навіть на вірьовці висіти й співати.

Ернест тимчасом давав лад.

— Рушайте не всі враз, по одному на чорний хід. Збирайтеся в хашах коло дороги на Істад...

Артільці точно, як велів Ернест, один по одному щезали мов у прірву й не верталися. Казарма порож-

ніла. Співочих голосів де-далі меншало. Ми вже до-співалися до того, що Ернест виводив „примою“, а я, щоб досягти гармонії, ганяв без перебору по всій гамі.

Останній наш артилець готувався щезнути.

— Скажи товаришам, нехай нас не чекають. Ми їх доженемо на кордоні — звелів староста.

Це справді був кумедний план: ми обидва залиша-лися зустріти 20 кінних поліцаїв. Так, принаймні, нас інформувала двірська челядь. Пошкальовані обидва виповзли на двір — їх забрали строкові до палацу. Тепер нам не заваджав на ганку їхній лемент.

Час виклянчив до наших послуг півгодини. На Україні слався вже „Чумацький шлях“...

— Годі, заткни губу! — Штовханець під бік нага-дував про небезпеку. Шляхом до казарми тупотіли коні.

— Хлопці вже напевне чешуть до Істаду — тішивсь Ернест. — Коли їм пощастить сісти на „біса“, то на завтра на ніч вони будуть на кордоні в Хапаранді.

— Щось не йметься віри, що ми доженемо їх. — Мене брав сумнів. Я не уявляв собі, як можна виплу-татися з цієї авантури. І нащо була ця, на мою дум-ку, ідіотська гра, коли можна всім разом тікати?

— Ти дивися — шопотів Ернест. — Вони спини-лися... їм кажуть, що ми всі є й сидимо в оцій тре-клятій пастці — бачиш?

Круг казарми становили варту й розганяли челядь. Коло ганку ладувався бойовий загін. Нетерпляче кла-цали закривки. Непокоїла їх наша підозріла тиша.

— Вони хочуть нас атакувати за останнім словом техніки — ну й жлоби! Засунь двері й гаси лампу. Хай вони гадають, що це спосіб самооборони, а тим часом спробуємо вийти звідсіля, — Ернест повів мене на дах.

Дахове вікно дивилося розплющеним, мовчазним оком. Кріслатий бук протягував до нас свої спасенні конарі.

— Чіпляйся так, щоб ні одна гілка не шеберкнула, — наказував мій друг. Коло ганку гомоніли поліцаї. Дві ледве вловимі тіні виповзли з вікна й повисли на одній гілляці. Нам міг позаздрити найкращий павіян. Легко, мов вужі, сповзли ми з дерева. За кроків двадцять манячила постать вартового поліцая.

— Це нічого, — підбадьорював Ернест. — Не треба настирнятися.

Південець поліцай, очевидно, хорував на схильність до поезії: задумливо спостерігав вечірні зорі й скандував якусь ліричну пісню. Ми могли, раз плюнувши, спровадити на той світ його душу, але в нас не було цього завдання. Додержуючи всіх способів військової науки, ми один по одному щасливо обійшли його. Виповзли за межі „бойової зони“ й помчались до умовлених хащів.

Хащі були німі, як зоряна небесна прірва. Хлопці рушили. Я перший виткнувся на шлях.

— До ста чортів, дивись. — До хащів слідом за нами ментеличила якась неясна постать.

— Треба почекати, — вирішив Ернест. До речі,

тут була чудова засідка. Постать випливала здалеку, яснішою ставала. Такими кроками, що ми чули, могла йти тільки жінка.

— Це поденна, десь засиділася в своїх подружок-покоївок, а тепер вертається.

— Тоді чого-б їй нишпорити по хащах? — Жінка пильно придивлялася до кожного куща над шляхом. Зупинялася, як тільки чула десь найменший шелест— прислухалася. Наша засідка була вже недалеко. Невідома зробила ще кілька кроків і... тепер ми були в неї майже під носом. Широкий, як чайчине крило рукав білів з-під пальта на опашки.

— Це Крісті... Що їй треба? Крісті!..

Та вона й без цього вже підходила до нашого куща. Я виповз із своєї засідки.

— Ти чого шукаєш тут?

— Це ти, — з полегшенням зідхнула. — Мені сказали, що ви тут...—Крісті мусіла зробити павзу. Сперті груди не давали дихати.

— Тобі сказали? Хто сказав? — Спиною посунувся паскудний холодок. Виходило, на нас тут чатували.

— Поліцаї ще коло казарми. Вони певні, що ви там, і хочуть вас забрати силоміць, — немов угадуючи мою думку, переказувала Крісті. Очі вигравали дивним блиском.

— Хто сказав тобі про нас?—допитувався я. Бо закралася підозра: може це навмисне нас затримували тут.

— Наші скарбуни не люблять поліцаїв — запевняла Крісті, — вони бачили, як ваші тут ховалися в хащах.

Підозра вгамувалася. Натомість розбирала мрійна лірика — солодка млість останнього побачення.

— Ти прийшла сказати нам — бувайте?

Крісті журно захитала головою.

— Ні. Я прийшла забрати своє слово: ви не прошаки і... — довго вдивлялася в мене вогкими прощальними очима: — можна тобі щось сказати?

— Можна, Крісті... — наші погляди зійшлись. Це саме „щось“ я бачив перед тим, як ми сьогодні посварилися.

— Це я викрала з палацу речі й намовила панів покликати на вас із Мальми поліцаїв, — шопотіли змушені вуста.

Коли-б я був почув на собі подих динозавра, я не був-би так уражений.

— Намовила панів покликати на нас із Мальми поліцаїв?! Крісті, ти при своєму розумі?!

Вона знову, як і вперше, задумливо хитнула головою.

— Вас уся околиця хотіла збутися... Я теж... Тепер нашим поденним пан-барон набавить 10 оре.

Я дивився їй у вічі, чисті і спокійні, мов у затишку глибинь фіорда: там переливалася шорстка життєва правда.

Даремно силкувався я згадати хоч одну теорію, щоб виправдати явище.

— Друже, ти вибрав поганий час водитися з дівчатами, ходімо, — звав мене Ернест. Йому вже докучило сидіти під кущем.

— Ходімо!.. — На прощання не хватало слів. Крісті перша простягла руку. Рубіновий кульчик вискотився з пальців на мою долоню.

— Це твоїй сестрі, що, ти казав, скидається на мене.

Я мовчки заховав цей подарунок зради й нез'ясованих колізій. Неясна постать швидко віддалялася. З моря в спину дув погожий вітер.

— Надувай вітрила, — жартував Ернест. — Нам треба доганяти хлопців.

Одійшовши трохи, ми спинилися. Обидва вийняли свої, що дала Мальмська префектура, документи. Вони були тепер зайві. З ними кожний дурень міг привести нас назад на майорат.

— Рви, щоб духу коло нас не було, — радив мій подорожанин.

Я вперше за все життя своє з приємністю пошматував на восьмеро шматків свою зфотографовану, завірену печаткою, персону.

Ми бадьоро рушили вперед. На майоратському дворі маячив велетень-лихтар, освітлював широкий шлях.

— Як ти реагуєш на цей випадок? — спитався я, коли вже за горбом сховалося останнє пасмо світла.

— Це ти про Крісті? — посміхнувся Ернест. — Я чув, як ти вчитував їй „патер ностер“... Але ти забув одну маленьку істину: за десять оре можна пити гальбу пива, за двадцять — їсти з маслом бутерброда... розумієш?

— Це теорія вгодованого буржуа. А ми-ж нічим не відрізнялися від їхніх скарбунів, — стояв я на своєму.

— Ми зірвали їм ціну — вів далі Ернест, — попили їхнє пиво й поковтали бутерброди... Ти-ж розповідав мені, як за шість грошей — це коштує жмут зеленої цибулі — ти з вилами ганяв „чужих селян“ із панських буряків...

— Ну й що-ж?

— Ну й тож. А Крісті зробила це саме, тільки-но на інший штиб.

Південні зорі мило задивлялися на нас. Вони однаково всміхалися до всіх прозорим ясним світлом: „світ перебудується... промчатся грози... ливні змиють споконвічний сморід... і коли на ранок зійде сонце, на оновленій роботі не робитимуть штрайкбрехери“ — казали зорі.

Ми йшли мовчки, кожний з власними думками...

МАНДРІВКА.

Поїзд, бистрий „біс“ розгонисто гайнув повз семафора й плавно підкотився до перону. Паровик — залізний велетень, приборканий чиеюсь вправною рукою, захрипів, випльовуючи злість струмками задушної пари.

— Нараганда — кинув крізь „вовчок“ - вічко вартовий поліцай.

— Хапаранда? — Наш на дві персони ізолятор заворушився.

— Нарешті ми приїхали, — зрадів Ернест і потягнувся, розправляючи набрякле тіло.

— Я-ж казав, що ми сьогодні ночуватимемо на кордоні.

Хапаранда — прикордонне шведське місто, що межує з нашим Торнео. „Нашим“, бо тоді, як відбувалася подія, європейська мапа ще була неперекроєна.

Сумлінний учень міг тоді ще не боятися отої плутанини, що тепер зробила революція з кордонами.

Отож: ми майбутні громадяни вільного СРСР і нас закинули до ізолятора, мов небезпечних покидьків суспільства. Правда, ми сами себе призвели до такого сорому.

Це було в Гетеборзі.

Ночували ми на березі, коло припливу. Стара за-
бута баржа була нам за пристановище. З нашими до-
статками це був найкращий готель.

— Тут принаймні не спитають нас за документи,—
потішав Ернест.— Гроші? Це мізерія. Головне: мета
і ясно визначена перспектива.

Пригода, що спіткала нас у поїзді до Гетеборгу,
аж ніяк не вплинула на його настрої.

Ми мали „ясно визначену перспективу“ й 40 оре,
що випадково завалялися в моїй кешені. Решта вся
„мізерія“—100 корон — опинилася в руках досвідче-
ного шахрая кондуктора. Підкували нас наші „задри-
пані свитки“. Їх — підрізаних російських шинелів —
було до гибелі по всіх маєтках. Отарами пливли вони
на південь. Спритні маклери постачали їм усе гуртом
і в роздріб, заробляючи на цьому добрі гроші.

Лютнева революція понизила їхній зарібок. Пере-
кинчики здіймалися й летіли за кордон, немов нетля
на привабне світло. Поліції було тепер багато зайвої
мороки. „Задрипані свитки“ частенько залишали не-
приємний слід по собі і... Найбільше пильнували їх на
залізниці.

Кондуктор нашого вагону покрутив між пальцями
наші квитки до Хапаранди, пильно обдивився нас бу-
валим оком і моргнув на вихід.

— Приготуй йому відчипного п'ять корон,— зрозумів
Ернест. Ми вийшли до вбиральні. За хвилину до
нас ввічливо постукався кондуктор.

— У мене ваші проїзні квитки.

— Так, ласкавий пане. Ви прийшли, щоб нам їх повернути?

Кондуктор не дочув останньої Ернестової репліки. Він був для цього дуже заклопотаний.

— Ви їдете до Хапаранди? Я сам був колись на чужині і знаю, як доводиться втікати...

— Ми нікуди не тікаємо, ласкавий пане, — спробував був я змагатися. — Ми просто в своїх справах їдемо...

— Мій боже! — перебив удавано шахрай. — А я сказав, що ви втікаєте? Я цього не сказав. Але я мушу вам зізнатися, що є наказ поліції шукати двох якихось паліїв. Можна глянути на ваші пашпорти?

— Дуже просимо! — Стара перепустка до Штокгольму й відчіпних п'ять корон прилипли до кондукторових пальців. На обличчі жадного обурення або образи. Спокійно заховав п'яторку.

— За це ви зможете доїхати до наступної станції, — ласкаво посміхнувся.

Ми отетеріло вирячили очі.

— А коли додати ще одну? — довідався Ернест.

— Тоді до другої — волів рощотливий шахрай.

Одверто гидко смакував нашу розгубленість. Шантаж у поїзді — хто міг це передбачити? Безсилі запобігти лихові, бездокументні втікачі, стояли ми понуро, міряючи очима нахабного відразливого типа.

— За кожну станцію п'ять корон? Дуже тлусто! Чи не пришпилити нам його отут? — уголос міркував Ернест.

— Одна знищена смордючка не прочистить задлого повітря... Спробуймо умовити його, — проектував я, хоча й бачив, що ця справа безнадійна.

Шахрай пильно прислухався до незрозумілої йому розмови. Кмитував щось по губах і, гидотливленько посміхаючись, чекав, коли до нього заговорять.

— Скільки ми повинні дати всього?

— Скільки всього? — Загребущі шахраєві очі загорілися. Довга павза стругом задирала нерви.

— Сто корон.

Ми тільки плямкнули. Це були всі наші зарібки. Не дати? — опинитися за ґратами („можливо“ замість паліїв), бо в нас не було жодних доказів, що ми є „ми“ й що „ми“ порядні громадяни. Шахрай з виглядом добродія чекав, щоб спорожнити наші гаманці.

— Я одвернуся, бо можу вирвати горлянку, а ти дай йому, — Ернест заплющив очі й одвернувся. Наш спільний гаманець, побрязкуючи пузом, вирвався. Шахрай спритно підхопив його, не давши впасти долі.

— Тут ви маєте сто корон, — ледве вимовив, до того кепський був мій настрій.

— Не турбуйтеся, я вірю вам. — Нахаба справді не лічив. Ретельно заховав увесь наш восьмимісячний зарібок і вклонився.

— Хай щастить вам у дорозі. Як чесний чоловік, я вам кажу: із Гетеборгу тут буде нова кондукторська бригада, — і вийшов, залишаючи нам час поміркувати над своєю долею.

— У тебе залишилося що-небудь? — поцікавився Ернест по хвилі неприємного мовчання.

— 80 оре — здача, що ми брали цигарети в Мальмі.

— Чорт! — сплюнув на чийсь адресу мій товариш.— А наші проїзні квитки? Ти їх забрав, чи?..

— Ні, вони при ньому залишилися!

— Ну й не ідейот! — Хряснули двері. Штовханцем під бік якомусь комерсантові Ернест проклав собі дорогу до вагону. Слідом за ним я настолочив ніжного мов півка черевика.

„Ловіть п'яних“ — верещали звідусіль.

А ми мчалися вагонами, мов ураган, важкими чобітьми місили модні витончені черевички, сукні, штовхали під боки довготелесих „фрекен“, збивали з них настирливих — шукали шахрая кондуктора. Вересклива сирена підганяла нас: до Гетеборгу залишалося всього три кілометри.

— Швидше! Я рішу його, падлюку! — галасав Ернест. І все дарма. Шахрай кондуктор зник, щоб більше не вертатися. Нова бригада, до якої ми апелювали, просто загилила нас, як жебраків, коліном і виперла аж за вокзал. Отож: баржа стала нам за пристановище. Босяк, що підрядився нас завести на „нічліг“, одбатував за це чверть наших капіталів: 20 оре. Друга чверть пішла на цигарети. Ми сиділи другий день на березі.

— Ти не віриш, що я маю спосіб вилізти з біди? Послухай. Головне: це ясно визначена перспектива —

„енний“ раз доказував Ернест. Сиділи й доїдали рештки чорного черствого хліба.

— Маємо ще 40 оре... Так?

— Авжеж. І маємо поліцію, що садовить до криміналу за жебрацтво...

— Коли взяти два кіло звичайного чорного хліба, — підраховував Ернест, не зважаючи на зауваження, — його нам вистачить на три дні. Вода безплатно є на кожній станції. Вантажний поїзд доведе нас до кордону без копійки...

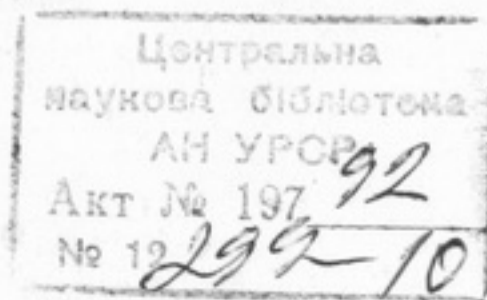
— Цей план гідний поганенького Джек-Лондонського трампа — сперечався я, сердитий, що Ернест, людина взагалі твереза, плів таке.

— Історія одна: є тільки безліч комбінацій, — напучував мене мій приятель, — Джек Лондон залишив нам кожному свій мозок і можливість по-своєму користатися з його сюжетів... Чи ти маєш це за плагіят, що сидиш тепер на березі й слиниш чорний сухий хліб?

Перекональна дійсність була справді за Ернеста. А останній шматок хліба...

— Доїдай та підемо до міста. Треба готуватися в дорогу. — Впертої натури, він завжди доводив до кінця всі свої плани, навіть і абсурдні. Залишилося єдине: скоритися. Ми покидали берег: я з передчуттям якоїсь неловимої для мене небезпеки; мій супутник весело стрибаючи через калюжі — наслідки недавнього дощу. Післядощове сонце провозало сиві пасма хмар і парило аж до кісток.

— У мене певно вже на спині сама сіль. Це-б до пивниці, взяти гальбу пива...

— Стій! — Перед нами нова вивіска пишалася пухким присмаглим калачем. З одчинених дверей (коло входу невеличке крісло) пахтів приємний сопух чорного свіжого хліба.

— Зайдемо? — Одкинули на бік стареньке крісло (заваджало на дорозі) й переступили за поріг. Невеличкі (10 оре) книшики, охайно виставлені в ряд, приємно лоскотали в горлі. Коло хліба не було нікого.

— Зачекаємо? — На дворі парко, 'заливало очі, а тут вогкий з пахучим кмином холодок.

— Авжеж тут варто зачекати.— Поки я шукав готівки, мій Ернест з смаком гурмана обмацував пухкі пахучі книшики.

— Оці два. Їх вистачить на три дні? — радився зо мною.

— Може й вистачить...

Знадвору зазирнула голова. Понюхала повітря, глянула на нас бугаячими очима й кабутнулася назад, мов гумовий салдатик.

— Якийсь люмпен? — Ми (я з готівкою в руках, Ернест із хлібом) чекали на господаря крамниці. Проти нас за прилавком напіводчинені стояли двері, очевидно, до житла.

— Постукати, може хто вийде? — Грюкіт об підлогу чобітьми луною обізвався по всіх закутках. Ніхто не вийшов.

— Шкода, — міркував Ернест.— Коли-б це в нас, ми сміливо могли-б позичити собі два кіло хліба і зберегти на цигарети наші сорок оре, а тут...

Решта слів залякла на устах. Бугаячі очі визирнули знову, а за ними два огрядні поліцаї й оклик:

— Ані руш!

Глухо брязнула додолю й покотилася наша готівка...

Хто міг знати, що стареньке крісло, виставлене коло входу, означало: „тут зачинена крамниця“.

— Ідіоти! — лаявся Ернест, бігаючи з краю в край по глухій замкненій камері. — Виставляють крісло там, де мусить висіти замок...

Нас запевнили, що ми пограбували всю крамницю. В найкращому разі все це могло скінчитися п'ятьма роками Гетеборзької в'язниці.

— Але-ж ми мусимо за три дні бути в Хапаранді, — лютував мій друг. Дарма: глухі мури не співчували. Шукали півгодини вічка в цьому клятому льохові, не знайшли і стомлені лягли на голе цементове дно. Чорна цементова паща важила на очмарілий мозок. Снилось: гидкі окаті сови позліталися на суд. Совиний „синедріон“ кружляв над головою... Горбаті хижі дзьоби шарпали: „на десять років його, злодія“ — зловтішно верещали й волокли кудись під землю, де не можна було дихати.

— Я чесний чоловік, вертаюся на батьківщину. — Сови реготалися з цього зізнання.

— Забудь, мій голубе, про це, — хрипів над вухом терпкий голос. — Ти тепер убійник чотирьох осіб державних, терорист... А найкраще, коли ти на допиті казатимеш одне: „Я був при тому“.

— Протестую — стогнав льох. Знайомі руки шарпали за груди.

— Очумайся, тумане! Це мій план. Я що-йно обміркував його... — Ласкавим штовханцем Ернест до решти вигнав сон. — Ти слухай. Ми на допиті вдаватимемо з себе терористів...

— Терористів?!

— Не дери горла. Терористів... Цього зілля досить є по всіх усюдах і поліція, коли вона порядна, зараз-же нас витрусить через кордон... Ти розумієш? Отож, закарбуй собі: ми три дні в Швеції й до Гетеборгу ми що-йно приїхали...

Заскигнів засув. Денне світло несподівано промкнулося й перетяло розмову. Кликали на допит. Цивільний перекладач, довгообразенький дідок сумнівної професії, ласкаво жебонів.

— Він сам є „руский“. Йому шкода земляків. Поліція гадає, що вона зловила двох грабіжників... Їй байдуже, що може чесні люди працювали десь за контрактовані на майораті, а тепер їм хочеться додому...

— Вірте, можу вам допомогти. Ви тільки розкажіть, де ви дотепер були і що робили, — прилипав смолою шевською дідок.

— Розповісти, де ми були й що робили? — Чи не за багато це для довгообразого шпика. Вернутися на майорат „Чорного лицаря“, де три дні перед цим наша артіль гобила на гамуз двох Мальмських поліцаїв, нам не було жадного інтересу. — Ернест... на його вигляд міг позаздрити найкращий терорист: задрипана по самий комір

російська підрізана шинеля, розкуйовджена, давно немита голова й визвірені очі, що роблено блукали каламутними білками по кутках.

— Хто ви? В якій справі ви приїхали до Гетеборгу?

— Росіяни. Три дні тому ми втікли сюди прямісінько з російської в'язниці — на доказ цього чималий плювок зеленого липкого харкотиння й соплів ляпнув на блискучий виглянцований паркет.

— Овва! Тут не можна так робити.— Ретельний поліцай підніс Ернестові плювальничку.

— За віщо вас судили? — перепитував дідок, трохи спантеличений з такої справи.

— Ми терористи — хижо загарчав Ернест, вивалюючи очі.

— Що-о? Ви терористи! — Дідок зблід. Комендант поліції, до цього часу апатичний, заворушився, засовгався на кріслі й, покликавши до себе перекладача, щось довго тлумачив йому.

— Ви робили замаху? На кого? — Переляканий товмач волів питати здалеку.

— Ми здібні висадити геть усі парламенти, — смачно клацав іклами латиш.

— Ви скільки душ зарізали?

— 15.

— А ви? — 15 душ затанцювали вихором, висолоплюючи сині язики...

— Я був при тому.— Вдячна посмішка сковзнула на Ернестових устах.

— Росія дружня нам держава. Ми вас видамо російській владі...

Несподіваний фінал, де перший раз поліція допомагала втікачам.

* * *

— Тепер ти бачиш сам, що мій проект здійснився до кінця. Правда, ми спізнилися на два дні, але то нічого... Ей, мурло! — гукав любовно на наглядача Ернест. — Коли ти знімеш з нас оці цяцьки? — показував крізь вічко замкнені п'ятифунтівки на руках. В ізоляторі запахло гумором. Хапаранда — наша мета — привітно зазирала крізь густі плискаті ґрати.

— Харош рюска — підбадьорював наглядач. За дорогу він устиг запам'ятати ці двоє слів і ладен був проказувати їх до смерти.

— Рюска всі харош, а ти мурло, — кепкував моторний в'язень.

— „Ти мурло“ — проказував за ним сумлінно поліцай і разом заливалися дрібним веселим сміхом. Треба було вчасно припинити ці фіолологічні вправи. До вагону увійшло троє військових в супроводі старшого наглядача. Викликали наші прізвища.

— Так, так! Це ми! — радів Ернест. — Цікаво, чи вони, ці фараони, тут нас випустять, чи поведуть на той бік...

— Про це ви не турбуйтеся — заспокоїв його російською мовою військовий. Баламута — в'язень прикусив язика. На пероні вигравав погожий, ясний день.

Дорогою до поліційної управи запускали бісиків паннам. Варта вибачала все „веселим русам“. Поліційний чин, заповнюючи реєстраційні бланки, жартував:

— Мене не вішали ніколи... Це має бути дуже вже цікаво?

— Ласкавий пан це зможе перевірити на собі, коли йому пофортунить дочекатися революції...—Військові потішалися з Ернестової вдачі й разом з оторопілого невдахи-поліца. Поліційні установи всіх країн—їх мало що різнить поміж собою. Над вечір Хапарандою проходила цікава демонстрація. Загін поліції й військових вів на ланцюгах двох „терористів“, Ернест пручався й верещав на все горло, збираючи на пішоходах юрби публіки. Він наплював на всі закони й на країну, де з людей роблять ведмедів... Коли так: нехай чіпляють йому кільце. Човгав чобітьми по бруку й відмовлявся йти на злість загонові. Його тягнули мов бика за колісницею.

На кордоні: Торнео, краса північних голубих легенд, задумливо котила повногруді хвилі. Хребтом-дугою вигнувся красень залізний міст. Ухопився за обидва береги залізними варцабами і, заколисаний ритмічним дзвоном хвиль, заснув. Обабіч мосту вгурним поглядом одна на одну задивилися будки контрольні. Уповноважений Торнійської залоги офіцер-поручник млявим розчерком прийняв „двох небезпечних терористів“.

— А тепер дозвольте зняти з вас наручники,— пропонували шведи.

— Наручники? Ого! — Ернест і тут протестував. — Я хочу зберегти собі на пам'ятку про вашу перехвалену гостинність.

— Можете точнісінько такого-ж розміру замовити собі в Торнео, — порадив старший поліцай. Його поплічники без зайвої мороки силоміць зняли державне підвідчитне їм майно.

— До побачення.

Торнійська будка маяла червоним прапором. Коло нього притулювся пранцюватий виродок — „трикольоровий“ (суміш лева із тхором?). Офіцер здається не цікавився й на крихту „терористами“. Варта йшла аби-но, для годиться.

— Вашого брата тут, греблю вигатити можна — суне звідтіля — охоче поясняв оцупкуватий „землячок“. — Що-дня водимо. Вже повне місто: не вправляються відвозити...

— Расейського народу гибіль скрізь, — меланхолійно з байронівською скорботою провадив другий. — Чують: обіцяли волю, ну й пливуть...

— Ще й як пливуть!.. Поверіте, товариш: девок не хватає в городі, — жалівся третій.

Революцію по „девках“ пізнавали. Коли під рівноденником клекоче — на бігунах лякливе шумовиння. „Революція на бігунах“ — ця тема ще чекає на свого повістяра.

— І слабода ця кажись не довга, не надьожная, — косив на офіцера третій. — Треба-б комитети, а в нас честь, як була, так і є...

Широка рівна вулиця. На площі, чверть години ходи, жабою розсілася комендатура. Пішоходами: з-поміж погонів і вельонів з'являлася червона стрічка, соромливо озиралася і в ноги — рада, що доскочила заулка.

— Комітетчики — докірливо підморгувала варта. — Ховаються: робота їх така, що всякий на них гавкає... А то по більшій часті не хочуть: я, кажуть, чоловік сімейний, овсім не желяю, щоб жона моя, коли я буду в партії, з молокососами по закутках лизалася.

Відозви закликали громадян до спокою. Коло дверей комендатури літери — годилися для коней:

Політемігрантам!!!

„Діставайте репатріаційні документи. За ідеї, що порушують громадський лад, винні притягаються“... А низом вищирився підпис коменданта польового суду.

— Прощавайте, — наша варта здала закордонного, від Хапарандської поліції, пакета й ліньки рушила на вулицю. Специфічний сопух сповістив, що ми в комендатурі.

— Ур-рядова кр-риза, — вибачався, ледве підіймаючи кліпки, черговий ад'ютант. Збитий на потилицю кашкет і перекручена кокарда. З рота гнало відпаром невміло перецідженої денатури. Гойдався плавко за столом.

— Кр-риза. Скористалися шпики німецькі й карні елементи... Будьте певні, — заспокоював цей симпатяга, — до столиці йде вже певна військова частина...

Айть, два, три! Сволота Мілюков. Продати батьківщину, все продати, га?—Банькуваті, каламутні очі кліпнули перед собою.

— А ви хто є?

— Емігранти...

— Що-о?

— Репатріянти, привели нас...

— Мммм... Томілов, шкуро ти собача! Говорив тобі, що крім жидів і контрабанди не пускай нікого? Гроші є? Нема! Гони їх у потилицю до всіх чортів.

Томілов — „унтер“ доброго старого вишколу: йому не первина була ловити отаких за комір.

— Не огинаятеся, хороші господа, просив добром, ідіть на вольний воздух: куди хочете... Там десь на вокзалі є ваш комітет: порцію харошу вам дадуть... Та йди-ж, затоптане ти богом стерво!— Ураз визвіривсь на Ернеста, коли той загавився.— Хочеш поманіжиться в канцурі? Дак зараз тобі діло про шпийонство буде. Десь валяються, зануди, а сюди приходять на ніч... Геть до шибениці!

Легалізовані таким на диво простим способом стояли ми на вулиці. Воля, що дісталася так легко, окришила дух: порожні шлунки награвали марсельези.

— Добрий кусень хліба,— міркував Ернест,— довершив-би нашу внутрішню гармонію...

Та ба! Тричі вивернені, вивчені й досліджені кешені порожнісінькі: ні одного оре, або пені.

— Почекай!— фортуна нас не зрадила. Назустріч

пішоходом по той бік чимчикувала озираючись „червона стрічка“.— Ей, товаришу!

— ???

— Дозвольте запитати вас,— перегатили вулицю,— в якому стані революція?

„Червона стрічка“, вузликом живіт на коротеньких ніжках, пожувала трохи несподіване для неї запитання і згорда кинула:

— Ви з нашої організації?

— Ну-да, з тамтого боку ми...

Картопелькою ніс уважно потягнув повітря.

— Ви більшовики?

— Ну-да,— Ернест кепсько тямився на відтінках.— Ми, розуміється, з товаришем за більшість...

— Аааа, за більшість!— І „червона стрічка“ раптом одштовхнулася й задриндзяла короткими ніжками до заулка.

— Якась зануда,— чвиркнув, копіюючи Томілова, товариш. Його латаний картуз ще витрусив на дві „слинки“ тютюну. Щелепи чавили гострий рудий сік і крізь зуби спраглими губами спльовували голод.

Вулиця правцем лежала на вокзал. Прокидалися, підсліпувато блимали замурзані на пішоходах лихтарі. Убогеньке приміщення III класи скрипало аполітичними, старенькими дверима, випускаючи на двір знайомі спеції людського натовпу. На прилавку, коло буфету, парувала кривобока відер з п'ять бляшанка-самовар. Гучний гармідер покривав хрипливі вигуки (з позумен-тами мундир) швайцара:

— Фтарой званок на Тамерфорс, — і на платформі ширий „мат“, присмачений „нирками“ й „печінками“.

— Братци, штойта за свабода?... За што кров свою на фронті пролівалі: жиду в морду нельзя плюнуть, аа? — гірко дорікав двом охоронникам якийсь „істинно-руській“.

Буфет тягнув до себе пригаром смаглявих, на олії смажених млинців.

— Уявім собі, що у нас є двадцять фінських пені,— мрійно смакував Ернест.— За ці гроші ми купуємо п'ять отих смаглявчиків і пару чаю...

— Чи ти ба!... — Знайомий оклик нагло перетяв солодке міркування. З далекого вокзального кутка, прокладаючи собі крізь натовп ліктями й кулаками шлях, простував веселий Фофан. Наш артилець з майорату „Чорний лицар“.

— А ми думали,— гукав,— що вам десь жаба цицьки дала... — Його весела пика відбивала всі сім гріхів безжурного життя.

— Ти де тут валандаєшся? Може маєш попоїсти? — Гробак-голод, роздратований млинцями, теревив кишки й млоїв.

— Попоїсти? Є, по саме годі! Наша вся артіль: годуємося, третій день собі вже запуса справляємо.

— Ви заробляєте?

— Овва! Ми відтоді, як покинули треклятий майорат, порозумнішали... Ходімо! — Фофан повів нас до темного вокзального кутка.

— Ось наша домівка,— показав. На підлозі, в темному кутку, лежала вся наша артіль. Дехто змудрував собі щось подібне до ліжка. На обличчях безтурботний спокій.

— Аааа, здорові, наші командири! — привіталися. Хтось завів веселим басом:

Зречімося сірого мила
Й покиньмо до мильні ходить...

Очевидно, хлопці влаштувалися на всю губу. Не-наїсний гробак узявся запихатися смачною шинкою та в'яленими фінськими паляничками, а Фофан радий (нікому було збивати) захоплено розповідав:

— Перехопилися ми всі на цей бік і блукаємо до вечора не ївши. Переночували отут-о. Хлопці, кажу я на ранок, треба йти шукати комітет... Не може-ж бути так, щоб революція була без комітета. І пішов до міста вроді як-би делегат. Іду я, а повз мене боком сива борода: на грудях стрічка червоніється.

— Папашо, станьте,— кажу я до нього,— бо мені вас треба до зарезу.

Став.

— Де тут ісполняє свої функції ваш комітет?— питаю.

— А ти хто? — і зизом дивиться на мене.

— Я, папашо, єсть уполномочений артельний емігранський делегат. Подействуйте, щоб нам до Петрограду переїхати.

Бачу я, дідора мнеться: „а чи багато вас, а за кого голосуєте“...

— За народ, папашо,— натискаю,— за народ і Думу.

Прояснів: „там, у Петрограді, каже, беззаконіє тепер твориться. Німці нам шпийонів своїх понасилали: революцію продати хочуть“.

— „Торохти“, міркую в думці, а сам — слина у мене з рота скаче: „Ми, говорю, доберемося до Петрограду... Всіх шпийонів на трісках повикидаємо. Тільки споможіть, папашо,— і почав коло старого нахвалятися...

— Треба, каже, вам істіно-руским до союзу нашого вписатися: спасати революцію...

— Упишемось, кажу, папашо, впишемось. Я артельний делегат і можу всіх гуртом вам записати, харашо?

— Харашо,— говорить.— Приведи до комітету.— Дав писульку. Я по хлопців, ще й чужих охочих трохи підбралося — пішли. Двісті марок дали на кумпанію... От і Фофан! Ще й література є. Ми буфетчикові трохи дали, а то решту до клазету носимо.

„Література“— монархічно-ліберальні листівки.

— Це-ж вас завербували, ідіотів?!

— Іж і не мели язиком — заспокоював ділово Фофан.— Двісті марок на дорозі не валяються...

* * *

Життя-калейдоскоп вертіло свою ручку. Гливкі сиві тумани вставали ранками... Фінляндія. Ці фіни. В них жилами не кров, а кисле пиво з мухами тече,— спокійні...

Сивий дим із люльки котиться разом з туманами, через ліси і граніти: мрійно постелився Тамерфорс... Лукавий Гельсинфорс не вірить хвилям з Петрограду, шулить очі нерозгадані... За ним укритися синім долом Улеборг... Швидше... Швидше... Гонить поїзд день і ніч... Выборг викотився з-за обрію...

... Тьма тьмуца агітаторів роєм обсіла спантеличений вагон. Агітаційна каша.

— Не слухайте більшовика, — репетувало зморщене пенсне. — Вони, шельми, хочуть висадити всю Росію.

— А ти, сині окуляри, не роби тривоги, — гамував суворо Фофан. — Бачиш люди сплять і можуть налякатися...

Йому імпонувала роля старшого третейського судді. Каверзував, міняв що-дві хвилини агітаторів.

— Яка твоя програма, борода? Показуй!

„Борода“, цивільний, зуби в золоті, проштовхувався наперед. Його програма: конституція... голосування...

— Е, папашо, змотуй вудку. Половив, дай половити другому...

На зміну рижий, вуса сіються, матрос.

— Братішкі! Каюк гадам! Потому, как я, наш флот, протів войны... Дайош нам без анексії і контрибуції, верно говорю я?

— Правильно!!!

А поїзд твердо й самовпевнено писав по рейках: „Пет-ро-град, Пет-ро-град, Пет-ро-град“.

— Ну що? Я не казав: наша мандрівка майже вже скінчилася, — казав, гейби попрікаючи, Ернест. Крізь

вікно в обличчя дув швагкий весняний вітер. Здала виднілися міські шпилі, осяяні ранковим сонцем.

„Пет-ро-град, Пет-ро-град, Пет-ро-град“.

Хтось захоплено кричав: „Слава серцю революції“.

— Еге-ж, майже вже скінчилася...— Ліси й граніти вкрила синя далечінь. Упереді чекало щось нове, ще неохоплене.

— Ти що? — Мій друг ласкаво кладе руку на плече,—мрієш про свою хохландію?..

— Що? Я... Ну-да. Я мрію про Україну...

Поїзд на всіх гальмах тихо посувався до вокзалу. Щось урвалося, в-останнє клацнуло на стикові...

Уже.

Перон пив з червоних прапорів. Це не стара козацька, це руда, ще не загусла кров... Ах ці агітатори! Вони снують межі бурхливим натовпом, як маклери, що продають свій крам. Кожний вихваляв „своє“ й мішав з багном „чуже“. Вокзал гудів, свавільний і розхристаний, мов Ніагара.

— Какой ти агітатор, сукін син, ежелі в карман залез к товарищу? — Когось зловили й він кричав, мов недорізана свиня.

Нестримна течія зайняла й потягнула несподівано у вир бурхливого потоку. В обличчя бив різкий і рівний голос:

— Буржуазія вже спочила на революційних лаврах, задоволена з своєї перемоги. Дальший розвиток революційної стихії піде мимо жалю гідних струсів. Уряд

каже, що не може задоволити наших вимог? Це добре! Ми здобудемо їх силою.

— Хто він? Дужий? Цей широкочолоий, на лиці подзьобаний, з очима, що несуть у собі сум і біль і перемогу революції...

— Німецький шпик! — ревів скажено, люто хтось, засліплений гарячим приском слів

— Друже мій, мандрівка наша ще не скінчена, — казав я щось на третій день Ернестові. Розвантажували міський карантин. Урядовий комісар в останнє викликав обох нас. Перед ним лежали наші персональні справи. Його стек недбало ковирнув те місце, де була зазначена національність.

— А? Сепаратисти?! — „Впредь до вияснення арештовать“ — зеленіла резолюція.

— Ти маєш рацію, — задумливо погодився Ернест, коли оточені багнетами ми мандрували далі. — Історія, виходить, має нахил до повторення...

— Умгу.

На дворі парило. Чорні пасма хмар поволі посувалися, застелюючи небо. Патлатий обрій клекотів, розкотисто лунали вдари й сікли землю блискавицями... Усе вбиралося в меланхолійний темний колір. Стояв, шпилями в небо, смутком чорним оповитий, „Всеросійський Тоуер“. В повітрі пахло бурею...

— А потім вийде-ж сонце?

— Звичайно, так, — кажу до свого друга й прислухаюся, як чітко наші кроки міряють асфальт...

— Аїть, два, три!

— Слабода, землячки? — Єхидно посміхалися вартові. Хтось під „мухою“ хитався, переходив вулицю й гукав до перехожих:

— Ніколая прррапілі? Пррапілі! І Керенского прррапійом!

ХТОДЬОВА РОДИНА.

Журно в хаті Хтодьовій. Тетянка — їй на Юра двадцять перша весна, а вона, як у тій пісні: „не дівчина, не вдова“.

Чоловік Тетянчин, Хтодів син Карпо, молодий, міцний, як дуб, три роки тому сів на власного коня, виїхав з подвір'я „на поляка“ та й не знати: є він де живий, чи ні? Три зими Тетянка виглядала, вечорами пильно дослухалася, Карпових кроків чатувала: чи не грюкне під дверима, чи не стукне в шибку — ні.

Товариші Карпові, що пішли разом з ним „на поляка“ — поверталися, нежонаті поженилися, господарюють на наділеній землі...

А Карпове святкове вбрання плісніє, жовтіє в бодні, плямами зайшовся білий, як папір, кожух, пріють чоботи статечні шаґренові — на господаря чекають.

Жура чорна, як земля важка, посіла Хтодьову родину. Тінню ходить стара Хтодиха — Карпова мати — дослухається, разом з невісткою по синові банує:

— А щоб ви посіли прахом, як мою дитину загубили, кровососники гадючі, — слала ворогам свої прокльони.

Старий Хтодь чекав бувало вечора, сідав край столу, підпирав долонею похилу голову: „в селі на панському дворі садиби роздають“ — проказував і плів думки свої аж до глухої півночі. Що-неділі ввечері приходив, „щоб розважити старих“, сусідський парубок Данило Онищук. Він з Карпом ув одній сотні був. Прийшов додому: замість хати застав згарище й на кладовищі дві могили — з ласки панської. Махнув на все рукою й оселився в родичів до часу: „поки знову не покличуть на поляка“. Данило йшов до Хтодя, як до рідного:

— Тягне мене щось до вас, — одверто признавався. Сідав — його улюблене вже місце — коло комина, крутив „козячу ніжку“ з „доморослого“ й, повільно пахаючи в каглу димом, розгортав свої бойові спогади.

Слухали старі, хилились на спрацьовані долоні, жадібно ловила кожне слово молода невістка... А Данило — що йому? — Коли з минулого до нього линула музика куль...

— Гей, дядьку Хтодю, що-ж то був за похід! Дністер того ранку котив трупи сині, як бузник, а через нього переходила Червона армія — червонці переходили... Товаришочки! — говорив наш командир. — Ми перебравися, але позаду міст, де зараз переходить наша красна кавалерія... Держімо міст!

— Дядьку Хтодю, вірте нам, держали! Наші кулети так сікли, як січе град доспіле жито, але й нас сікли... Бачу, вже Іван Коваль перевернувся горілиць, з Петра Павлишиного юшить кров, ба й командир

наш захитався, цівкою з плеча йому: „Товаришочки, — просить, — підніміть, нехай грудьми зустріну шляхту разом з вами“...

— А нас усього тридцять чоловіка, дядьку, на колону настирняємось. Карпо зціпив зуби, прикипів до кулемета, в саму середину струже... Карпе, гей! — кричу — товаришу, остання стрічка! А ви знаєте це, дядьку Хтодю, що то є остання стрічка, коли позаду міст і переходить красна кавалерія, а спереду поле вкрила шляхта й суне вам на груди? Ох, і шкода-ж було мосту! І збіглись ми аж десять чоловіка всі до кулемета, залпом — кулями — в-останнє плюнули скаженій шляхті в вічі...

Данило уривав на цьому оповідання, розстібав нового білого кожуха, настилувану сорочку й показував на грудях синє місце:

— Осюди влучило — була-б амба, коли-б не підспіла красна кавалерія, а Карпа, кажуть, живцем забрали разом з кулеметом...

Хату посідала прикра тиша. Всі несамохіть дивилися в куток: під сволоком висіла в рамцях заклена світлина — „фотографія Карпова“... Тетянка вдивлялася на картку чоловікову, аж поки зір не заливали сльози.

— Годі з тебе! — розважав її старий. — На те-ж війна: треба-ж комусь бути вбитому... — І замовкав, бо почував, що говорив не те, що треба.

— А я-ж йому й сорочечки не дала на дорогу, — хлипала стара. Данило допалював чи не десятого „бичка“, гасив його об челюсти й підводився:

— Ще думаю вступити до читальні по газету: кажуть, знову поляк настирняється... — Ішов. За ним виходила Тетянка. Старі вже звикли до цього. Ледве-що Тетянка причинила за собою хатні двері, до сіней:

— Треба нам щось думати, стара, — почав казати Хтодь. — Карпа нема, вона невістка наша, рідна — ми старі... Господарство того яке воно не є, а потребує догляду — як ти радиш, га?

— А я знаю... Як-би знаття, що він це навсправжки? — думки старих крутились круг Данила.

— Хлопець він хазяйновитий, грамотний...

— Людяна дитина, що й казати, — згоджувалася стара. Тетянка вийшла до сіней — стояла. Звичайно було так: Данило говорив їй „надобраніч“, намацував у сінях свого гудзюватого ціпка й, насунувши на очі шапку, йшов... Куди? — Тетянці було байдуже. Сьогодні-ж вийшло проти звичаю: він несподівано вхопив її за руку. Поки вона встигла зміркувати, що це означає, почула, що Данило обгорнув її кожухом — просто так, як обгортають парубки „своїх“ дівчат:

— Трохи так порозмовляємо, — сказав їй тихо з притиском. Тетянка на мент сторопіла. Правда, що їй не звикати вже до цього парубоцького звичаю, та...

— Даниле, пам'ятайся, — силкувалася звільнитися з його обіймів. — Я ще не забула про Карпа...

— А ти гадаєш, я забув? — шопотів придушено Данило. — Я так само не забув і не забуду, поки житиму, бо він товариш мій, але... Карпо не вер-

неться, Тетянку, — лилися слова гіркі, правдиві. В сінях стало гаряче. Туманіла голова немов від чаду: „він радий, що не вернеться“ — штрикнуло в мозкові. Приязнь, що вона її плакала до Данила, раптом десь розвіялась і місце її заступило недовір'я: підозріло глянула на нього крізь сінешню темряву:

— Ти певний, що не вернеться?

— Я певний?! Знаю, що не вернеться... — казав з потайним жалем.

— Він не має кепського на думці, — заспокоїлась Тетянка.

— А ти думала коли про себе? — умовляв Данило. — Ти ще молода вдова...

— А ти хотів, щоб я була стара, чи як? — утята за живе, вона й не спам'яталася, як викрила свої думки.

— Ні, чого... — зніяковів Данило. — Хіба-ж я що кажу... Я тільки те, що ти ще можеш вийти заміж... — і сердився на себе, що його розмова ця така незграбна вийшла.

— Заміж вийти?! — здивувалася Тетянка.

— Заміж, — повторив упевнено.

— За кого? — вмисне запиталася, до цього штовхала її цікавість.

— А хоча-б за мене, — випалив Данило й ніяково змовк — перелякався своїх слів — ніби його й не було в сінях. Короткий час стояли мовчки. Серця прискорили свій ритм. Вихором кружляли в голові Тетянчиній думки... Що-правда, був той час, коли вона

любила нарівно Карпа й Данила, але це було ще до її з Карпом весілля, це тоді було, коли вона вагалася: кому з них обох довірити своє кохання, а тепер...

Рвонулась мовчки й залишила в сінях одного сторопілого Данила. Причиняла за собою хатні двері й бачила: свекруха промовисто моргнула свекрові... З сіней задудоніли кроки: попід вікна до воріт.

— А йди, дочко, щось я тобі скажу, — кликав Хтодь. Тетянка, хоч їй нікуди було, стояла майже коло свекра — поступилася на крок.

— Чи не підвіяло тебе, дитино? — непокоїлась Ликера-мати. — На тобі лиця нема...

— Нічого не підвіяло, — чомусь посміхнувся Хтодь, — увійшла знадвору, холодно, от і... Що я мав казати? Слухай, дочко!..

Тетянка причаїлась, тривожно затаїла дух, стояла так, ніби вросла в долівку. Старий хвилину помовчав, збирав думки свої до купи:

— Я бач, той, — почав, — не гнівайся на мене, що маю казати: Я старий, нас двоє з мамою, а нам хіба багато треба — та й життя того лишилося... А ти ще молода, тобі ще треба, всього треба... я от про Данила: хлопець не поганий, грамотний... — Старий знову зупинився, щоб зібрати плутані думки. Тетянка притулилася до груби, слухала. Що вона гадала, як реагувала на розмову свекрову, вгадати було важко: біле як папір лице не виявляло жадного переживання.

— Не сидіти-ж тобі з нами, бо казав-же-ж той: живий живе, гадає... Та про мене: не похочеш цього —

другий знайдеться, як хочеш? — Ледве-що старий скінчив свою розмову, як Тетянка затремтіла гей-би в пастку зловлено звіря, вдарилась об грубу що-сили, руки взялися корчем до голови і по хаті враз розітнувся тоскний нестерпучий плач.

— Дитино, пам'ятайся! — Перелякана Ликера скочила, щоб відірвати руки, втихомирити невістку.

— Отакої! — спантеличено кліпав очима Хтодь. — Хотів добре, а воно, ти бач, як вийшло... Та й чого-ж це ти?

Тетянка тамувала сльози, тамувала біль, що підійшов до серця: „хоочетте мене вже збуутися“...

— Збутися?! — жахнулася Ликера.

— Ігій, Тетяно! Так перелякати нас?! — Хтодьові острішкуваті брови звелися вгору й на губах заграла доброзичлива усмішка. — Не туди заїхала ти, серце: „збутися“... А того не питає, що старих комусь треба доглянути. Дві бабі, один я — робити-ж комусь треба? Отож я й кажу: Данило хлопець роботящий, молодий...

Тетянка слухала, а в голові шуміло, гей-би та вода весняна на лотоках. Думки поринули назад, до того часу, коли дівкою вона любила двох...

— Коли тобі Данило до вподоби — ми Данила приймемо — годила їй Ликера.

Тетянка не сказала того вечора нічого. Вона довго ще сиділа — хлипала, а Хтодь тимчасом умовляв її.

— Ти поміркуй, твоя в тім воля, — радив їй.

Тетянка цілу ніч не спала — міркувала й тільки перед ранком їй приснився сон:

...Карпо в брудній і чорній, як каглянка та, сорочці, сухий, знеможений, сидів на лавці — посміхався, а вона, Данилова вже жінка, на колінах совгальась, просила й цілувала йому ноги...

— Будеш ти, дитинко, за Данилом, — прорікала Наталка, тітка рідна, коли їй Тетянка розповіла про свій сон. — Така доля вже тобі приречена...

Данило став заходити частіше. Часом помагав старому.

— Нездужаю, робота вся стоїть, до води хвоста не можу вигнати, — жалівся йому Хтодь. Тетянка добре розуміла, куди гнув старий — мовчала. День-у-день розмови в хаті, натяки старого, що „нема кому робити“, Данилові відвідини що-вечора — оговтали її. Зміркувавши все, як може бути, вона зрештою дійшла тієї думки, що Карпо не вернеться, вдовою залишиться на цілий вік без чоловіка...

„Каша й та без скороми не обійдеться“ — жартома колись казав її покійний батько.

„За Данила“ — погодилася Тетянка, а другого дня Данило „слово взяв“. Просто, коротко й без витребенюк. Як завжди увечері після посиденьок ішов до дому. Тетянка вийшла до сіней. Він уже не обгортав її кожухом — полами, а так: зловив на оберемок, несподівано, в'юнку, гарячу, ковтнув, бо стало щось у горлі, й по-дитячому залепетав:

— Тетяно, ти... Їй-бо, ти знаєш... підемо, запишемося, га? — Тиснув до себе мускулястими руками.

Тетянка видиралася, сполохано тремтіла, але їй подобалося це: три роки-ж як не мала чоловіка... Молода, не змаргана життям, вона хотіла втіхи — чоловічого кохання: „приходь, піду“ — й не стямилась, коли сказала.

А на ранок по селі з вітрами: „Хтодьова невістка слово дала“...

— Молода, обрік заграв, нічого не поробиш, — так синтезував Тетянчине бажання дід Оверко, її батько хресний. У хаті Хтодьовій почалася жалоба:

— Хоч він, покійний мій Карпо, й казав, що нема бога, але хто-то відає, — казала Хтодиха й занесла до попа на панахидку.

Тетянка цілий тиждень банувала за Карпом, аж очі їй посоловіли. Сповідатися пішла на Сави.

— Для годиться треба, сину, — умовляв Данила Хтодь, коли той почав перечити.

Весілля гойного не думали справляти: „Отак, не буде ні музик — нічого. Скличемо, хто ближчий, а решта вже хай вибачає“, — так рішила Хтодиха й на цьому погодилася родина. Тетянка сама не своя ходила — щось передчувала.

— А казала-ж я, моя дитинко, що Данило тобі судиться, — масно стелила їй тітка Наталка, бо гадала бути на оказії. Келепом ліз час. Прийшла неділя-день: Тетянка „молода“, та вже не та... Пов'язана терновою хустиною, хрестом, сиділа за столом, під боком їй сидів Данило, а од них обабіч круг стола рідня весільна.

— Свате, абисьмо здорові жили, не сумуйте, — пив до Хтодя Олиян, Данилів хресний батько.

— Не сумуйте, Хтодю! — медом прилипала сваха Ганна. — Хай Карпова душечка слізьми не обливається, не нидіє по цьому світі...

Хтодь ятрив червоні очі, з рота йому несло горічаним сопухом:

— Свате! Свахо! Дорогі мої кохані гості! Пийте! Пийте і більше нічого, пийте! Сина мого вбили? Вбили! От і все...

Вставав сусід Антонюк — три роки в комнезамі — жилава рука кресала по столі:

— Мой Хтодю! Вбили, то за дело вбили, за совецьку власть, ти понімаєш, за освобожденіє землі?

— А хіба я кажу, що без дела? Федоре, душа моя болить, коли я бачу, як людські діти тую землю розбирають, а мій син гние в ній. — І Хтодь безсило форкав носом, кулаками сльози витираючи. Данило сидів тихо, до плеча йому прилипла „молода“...

— Діти мої! Квіти мої ясні! — припадала Хтодиха. — Розрадьте нас хоч ви... Даниле, сину мій! — приповідала коло зятя-приймака. Устав. Обвів гостей очима — гострим поглядом і...

— Тату! — кинув твердо, сині жили плигали на скронях. — Карпа вбили, шляхта вбила за ту землю, що тепер ми ділимо...

— Ато-ж! — озвалося з кутка. — Вам, Хтодю, приділили-ж десятину за Карпа...

— Не за Карпа! — суворо увірвав Данило, спалах-

нувши внутрішнім вогнем. — Приділили, бо земля ця тепер наша! Воля наша! Хай тепер зачеплять нас пани... Нехай зачеплять! — металеві викидали груди. Зловісно пламеніли очі помстою мужичою..

— Хай краще на гілляку почіпляються, — порадила сусіда Текля. — В мене он була одна-однісінька телічка й ту забрали...

— Що? Телічка? Он мене обчистили, ну достометно так, як отой хвокусник: „фюїть“ — і голий чоловік, — аж облизався родич Гордій.

— А мою Килину хто в гріб загнав? Ой, боже мій, який ти, Хтодю! Я старий і ядуха мене з тамтого року душить, а на поляка, на пана, зараз мені скажи йти — піду! Зубами гризтиму собаче стерво! Даниле, голубе, схились, хай поцілую свою красну армію... — І Антонюк із КНС перехилився через стіл і цілував Данила в бороду. За ним перехилився Хтодь:

— Моя дитино! Сину другий мій! — тягнув до себе приймака. Тетянка стримувала сльози, що котились по новій катанці — подарункові Карповому... Таке було весілля.

Перебігло ще два роки. Люди, як жуки, копалися в землі. Невидимим конвейером пливли на села міські вироби: крам, коси, жнивварки, — потроху забувалася війна. У Хтодя завелися конячки, пара підсвинків гайсала по подвір'ю — старання Данилове. Старий не помилився, що прийняв до себе приймака. Данило всьому давав лад, годив, як рідний. Коло Тетянки вже кру-

тився півторарічний Василько. Коли батькові траплялося згадати про Карпа, Василько підлазив до стола, витрищав свої розумні, сиві оченята й, тикаючи пучкою на сволок, на світлину, що висіла, вимовляв: „тьотусь“.

— Не татусь, а дядьо... Дядьо Карпо! — навчав Данило. „Капо“ — копіював малий, позираючи задумливо на матір. Думи про Карпа болючим болем колупалися в Тетянчиному мозкові, невидимий шашель точив її свідомість: „а що, якби він повернувся“ — іноді спадало їй на думку й зимній піт проймав, холодив тіло.

„Ні, ні, мертві з гробу не вертаються“ — гонила вона геть страшне спокусливе припущення.

... Осінь, завітчана колючими стернями, кружляла жовтим листом по шляхах. Пишалися повними засто-ронками клуні: „буде нам, буде й більшовикам“ — задоволено міркував Хтодь і лаштувався до зими.

А зимі що? — Закрутила білим, як біль, снігом, паперово вкрила землю, хугою заголосила в комині... Старі обое „гріли душу“ на лежанці: „ти вже, сину, хазяйнуй“ — казали приймакові. Капали один за одним у життьову прірву дні. Данило на дворі, коло худоби, в клуні, а Тетянка в хаті: кури, свині — то її турбота.

— Оце одного продамо кабанчика, а льошку на різдво заколемо, — порядкував старий. Мир хрещений готувався до різдва. Хтодиха давно купила меду до куті — три дні вже постила, не злазила з лежанки...

По селу квічали свині, бились недорізані, то сям, то там здіймався дим і пахло „шмалятиною“. Мав бути „святий вечір“.

Хтодь ще зранку вигострив довгого кабанницького колія. Удвох з Данилом виволокли за катрагу льошку.

— Слава тобі, господи! — махнув старий рукою й гострий довгий ніж з глухою насолодою захряс аж по колодку між передніми ногами — в серце...

— Славна льошка й сало гарне, — радів Хтодь, присмалюючи зад коло хвоста. І раптом тенькнула в його спині жила, за нею всі — сигнальне майво серцеві: „Оце-б Карпо, малий Карпо, одрізав-би хвоста, утік за клуню й крадькома аж облизався-б“...

— А подай-но, сину, околота, — наказав Данилові. Зідхнув на повні груди й жилами до голови вже пульсувала инша кров — гонила в'їдливу, отруйну думку: „однаковс-ж не вернеться“.

Порались обидва коло льошки. Тетянка в хаті готувала під доглядом старої аж „дванадцять страв“.

— Ще помершим душам сливочок, — нагадувала Хтодиха, і Тетянка набирала в новий горщик, парила окропом і засувала в піч „помершим душам сливочок“.

— Свічку треба ще одну всукати, — бралася й сукала свічку. А коли вечір накрив землю шапкою, заквітчаною зорями різдвяними, Данило вніс і кинув серед хати бамбулуватого пшеничного куля...

— Розв'язуй та квокчи, стара, — гупорив Хтодь, відпочиваючи на лавці по роботі.

— Дайте лад! Вони й без цього ледве духом дотягують — заступалася за Хтодиху Тетянка, силкуючися примостити на покуті — на сіні — великого говдастого горщика з кутею.

— Видержить! Квокчи, коли не хочеш, щоб шуліка на-весні тобі курчата похапав, — не вгавав старий.

— Ігій на тебе! — насварилася на нього Хтодиха й поволі зсунулась на землю: квоктала, щоб шуліка на-весні курчат не похапав, мекала, щоб котились вівці, квічала, щоб льошка та, що куплять на-весні, їм поросилася...

Першою прийшла, принесла „свят-вечерю“ Хтодьова хрещениця Ликерка. Поки стара мохала щось коло хліба, Хтодь дістав за комином бляшану шабатурку, висипав на руку кілька мідяків і зважив:

„Бач, савецькі, а так само важать, як і руські важили колись, тільки без орла, змінилася значить імперія“ — і наділив Ликерці п'ятака.

А тимчасом до села широким шляхом простував один у полі одинокий перехожий. Сіра блаженська ши-неля теліпалась на його худих, від морозу скулених плечах. Перехожий що-хвилини дмухав на руки й гострими очима різав далечінь; на горбі — за гони ходу — кублом чорніла Станиславка.

... Снували вулицями дітлахи, розносили „вечерю“, гнав худобу до води запізнений господар. Різв'яний сніг рипів сердито під ногами, різкий скажений вітер добирався до живого тіла — брав мороз. Перехожий наближався до села. Пройшов останні гони. Перша

з поля сільська вулиця дихнула пригаром солом'яного диму. Став. Оглянувся круг себе. Потягнув на повні груди диму, що валив з нового комина, бадьоро посміхнувся й рушив далі. Чітко відбивала кроки перехожого безлюдна вулиця. Минув сільраду, знову посміхнувся своїй думці й звернув праворуч до глухої вулички — до Хтодьових воріт. З-під шапки зорили запалі, наелектризовані й бистрі очі, видивлялися... але про очі потім. Скрипнули ворота. Перехожий опинився на подвір'ю...

Сіра тінь його спинилася на мить коло вікна, обережно зазирнула в хату й попливла нечутно до дверей.

Родина Хтодьова сідала до вечері. Стояла на столі банякувата миска, вивершена вщерть кутею з медом, а круг миски точені нові ложки. У хаті пахло сосною та медом.

— Благословляй, старий, — казала Хтодиха. Старий не квапився: „чекали більше й менше почекаєте“, — витер рукавом їжакуваті вуса, почекав, аж поки втихомирилися всі, й поважно взяв зі стола ложку...

— Господи, благослови... — і водночас за ним у сінях обізвалися сінешні двері, забряжчали клямкою.

— Хтось іде? — фатально зблідла вражена хто зна яким передчуттям Тетянка. Усі — ніби змовились — покинули ложки. Тетянчина тривога незміркована владно наклала свою руку на родину — прислухалися... Клямка знову обізвалася — на цей раз дужче й певніше.

— Може Харитон чого? — вагався Хтодь. (Харитон, сусід під боком, обіцяв зайти до Хтодя по вечері).

Пливла хвилина по хвилині, а тимчасом сіни не збирались будь-кого впускати. Знову — клямка.

— Вийди-но, Даниле! Може хтось чужий не вміє одчинити? — непокоїлась Хтодиха. Данило, так як був, в одній сорочці, виліз із-за столу, одчинив наполовину хатні двері й гукнув з порога до сіней:

— Потягніть до себе! Клямку притисніть!

Невідомий по той бік ретельно виконав наказ. Ще раз брязнула невдаха клямка. Нетерплячий штовханець проклав дорогу до сіней. До хати повалила біла пара, заслоняючи собою чоловічу постать.

— Сюди! Сюди! — справляв Данило. Та, очевидно, чоловік сам краще знав, куди йому. Не хапаючись пройшов він сіни, бистро глянув на комірчину, на двері, де висів замок — Карпове старання — обминув Данила й твердо й сміливо ступнув через поріг.

— Добривечір! — упало чавуном на голови. Усі, що були в хаті, — постаті, обличчя — раптом стратили свій рух, скрутились під вагою цього слова, чули, як поволі загусала кров. Тускними, налитими до краю безумом і нелюдською мукою очима стрінула Тетянка невідомого: „у-ай!“

Тільки Василько малий не розгубився.

Чемно підійшов до сірої шинелі, глянув на кудлату шапку, посміхнувся й лагідно рішив: „Капо“.

— Еге-ж Карпо! — так само лагідно всміхнувся гість і несподівано погладив хлопця по голівці. Ніхто,

крім Василька, не ворушився. Олив'яні, вщерть налиті жахом очі — були певні, що це привид: сухий — одна снага — бліде, аж світилося, обличчя, запалі очі й борода... І все-ж таки це був Карпо, кулеметник 1-ої кавсотні, Хтодів син. Очі не пойняли віри, але серце, материне серце мусіло-ж воно відчути:

— Сину мій! — звереснула первісним криком диких пралісів щаслива мати, переплигнула через ослона так, ніби їй було 20 років, і повисла на брудній шинелі...

— Карпе мій, моя дитино! — розлягався материн вереск, бив на сполох.

Аж тепер хатні опам'яталися: Тетянка тоскно глянула на Василька й покійрно поточилася на постіль; старий замість вимовити слово видушив з грудей бугаяче ремигання; а Данило зробив крок і ще раз пильно придивився до Карпа...

„Він“ — рішив категорично. Почуття Данилові — нюх, дотик, смак — загострилися надмірно. Латана шинеля на Карпові враз запахла гострим пахом бойовим... Били млості і сохло в роті. Мати з батьком обережно, ніби це був посуд з дорогим питвом, підвели Карпа до лавки:

— Сідай, сину! — садовили.

„Догадався він, що сталося з Тетянкою, чи ні?“ — ця думка, як ланцет холодним лезом, невблаганно колупалася в Даниловій свідомості. Оглянув хату й, ніби задоволений з „оглядин“, Карпів погляд лагідно спинився на Тетянці... На вустах заграла втсмлена, знайома всім Карпова усмішка.

Тетянка, ніби під навіянням, перехопила цю його усмішку й немов з туману перед неї виплив сон...

„Карпо в брудній і чорній як каглянка витертій сорочці, знеможений, сидів на лавці — посміхався — а вона, Данилова вже жінка, на колінах совгалась, просила й цілувала його ноги“... Гей-би загнана вовчиця скочила вона з постелі. Відштовхнула дужим штовханцем обох старих.

Моторошним зойком пронизала хату й кинулась Карпові в ноги.

— Я-ж не знала, що ти живий! — плазувала на колінах, обціловуючи руки. — Я-ж не знала...

Скам'яніло затаївши дух, стояли всі — чекали неблаганного кінця. Переляканий несамовитим материним криком, Василько й собі зайшовся плакати. Але зметикуювавши, що мамі не загрожує нічого, вхопив з-під припічка малого рубанця й хоробро рушив на Карпа:

— Ти, дядьо, не руш мами, ти!

Ніхто не зупинив дитини. Карпо оборонився від малого, що вакурат скидався на Данила, пильно глянув на товариша поплічника і друга бойового й несподівано залився ширим сміхом:

— Ах, ти-ж пацан, їдять тебе зелені мухи! Встань, Тетяно! — прикро змінив тон і напустив суворо брови. Та покійно встала.

Усі гадали, що Карпо зараз почне ревити від болю й образи, почне бити всіх, ламати все, трощити...

Коли-б так — це зрозуміло. Вельми здивувалися хатні, коли Карпо притягнув до себе Василька, полоскотав його під підборіддям і спокійно запитав Данила:

— Твій синаша, ге?

— Мій, — почув понуру відповідь.

— Від неї? — кинув оком на Тетянку так, ніби розмова йшла про чужу жінку.

— Так... від неї...

Голосила мати: — Ми-ж то в граматку тебе вже, сину, записали...

Карпо мовчав, задумливо втупив у землю очі, два опруги, сині, як бузник, надулися на скронях — міркував...

Потайний, розпечений зневагою облудний голос шопотів йому на вухо:

„Ти козак, чи ні? Та-ж на такого козака, як ти, нахаркати та й мало: жінка йому бахура привела, а він зуби шкирить... Пам'ятаєш мить, коли ти прикипів до кулемета? О, тоді ти був козак! Твої кулі розтинали панські голови смертельною жагою помсти, а ти плакав, що не можеш напоїти спраглого, що випив свою воду, кулемета... Тоді ти був козак Червоної кавсотні. З перебитою ногою ти зухвало залишився сам один на герць — на панський батальйон повів свою одну налиту безумом сміливу вдачу... Ворог дарував тобі життя, підкуплений нерівним поединком: „не руш его. Он внучі нас войоваць за ойчизни“ — зупинив тоді своїх „жовнежев“ польський капітан. А що ти є тепер? — Жебрак! Прийшов до власної своєї хати ми-

лости просити в жінки, що зрадила тебе з твоїм товаришем... Ха-ха! Товариш твій нівроку добрий до чужих жінок"... Карпо з презирством кинув оком на мовчазного Данила. — Бач, мовчить, як поколошканий собака — вкрав чужого маслака й мовчить... Клекотіла пристрасть, що готова була вибухнути помстою, силкувалася прорватися вулканом — лайкою грубою козацькою, такою, як на фронті, де в шаленій боротьбі грудьми стикаються руч-на-руч супротивники... Карпо тремтів і ледве стримувався, щоб не кинутись: „за коси лярву та об землю“ — владно вимагав жорстокий голос.

Але йому, жорстокому, на зміну впливав уже з Карпової свідомости тверезий інший голос.

„Ну, гаразд. Ти зараз їх будеш паплюжити, гонити, бити — а що-ж далі? Бахур-же від цього не розтопиться на сало й жінка теж не стане іншою, ніж вона є... Товариш винен? — Може й так. Цікаво, як-би ти зробив на його місці, коли-б його не було стільки часу... Аджеж тебе „у граматку“ вже записали? — Неправильно? Але чому-ж це жінка, жива жінка му-сить бути вірною й любити трупа"... Карпо згадав, як він утік з полону польського — два роки шлявся по Німеччині — і руда Гретхен прийняла його до себе...

„А може чоловік її так само був живий, поневірявся десь і любив Гретхен так, як ти Тетянку“ — переконував Карпа тверезий голос. — „Поміркуй, не оступися“...

„Посміховиськом будеш на все життя“ — слиняво шипів жорстокий.

„Поміркуй! Один необережний крок і ти знеславиш сам себе і всю родину“ — не вгавав тверезий.

„А хіба вони вже не знеславили тебе? Цей бахур не клеймо хіба на всій родині? Ха-ха, який ти бо-ягуз!“ — обурено реготав жорстокий. — „Зв'язи обох — на віз — і на село, щоб бачили усі“...

Карпо зірвався з лавки, взявся обіруч за голову — блукав по хаті каламутними очима...

„Дурню, стій! Чи можеш ти змінити те, що сталося?“ — останній аргумент тверезого розхолодив Карпову пристрасть.

„Ні, не можу“, — майже застогнав, потер гаряче, що вогнем пашіло, висмагле чоло й хитаючись пройшовся раз чи два по хаті. Став. Скроні наливалися, бухтіли, як розчина, обростали синіми пружечками: „не можу“...

— Роздягнися, сину! Може їсти хочеш? — хлипала крізь сльози мати.

— Їсти? Ні, не хочу...

А Тетянка, тільки воску дай, хрестом згорнула руки, ніс їй загострився, так ніби на лавці вже лежала, а не коло столу — думала... Що думала ця жінка, маючи аж двох живих, здорових чоловіків? — Важко було знати. Зорила манякувато за Карпом. І не одна вона: чотири пари зляканих, схвильованих очей стежили за кожним його рухом. Нараз Карпо махнув рукою: знак якогось рішення...

Принишкла хата: „починається“ — Данило зробив крок і став перед Тетянкою, захищаючи її грудьми.

Карпо помітив це. Вуста його скривила саркастична посмішка:

— Не бійся, не зачеплю... — скинув латану шинелю й сів, задумливо схиливши голову. Кортіло запитати: „де він був до цього часу, що робив“... Коли-б труна лежала в хаті, було-б краще, бо живий Карпо — не знали як до нього достуїитися. Стояли непочаті на столі кутя й „дванадцять страв“. Ніхто про них не думав більше. Моторошна тиша вела до розпуки. Здавалося: хвилина, друга й ці зціплені вуста завиють таким виттям, що від нього кожний ладен буде голову собі розчерепити... Ще мить, ще одна мить... На дворі зарипіли кроки. Хтось ішов до хати, оббиваючи з чо-біт коло порога сніг. Усі з полегкістю зідхнули. Данило радісно метнувся до дверей, впускаючи до хати бородату постать — близького сусіду Харитона...

— З святим вечором! — почав був Харитон, але, побачивши Карпа, ковтнув наступне слово й замість нього: „маті-ір божая“ — гукнув на всю горлянку. Набожний чоловік ніяк не припускав, що це Карпо, жива істота.

— Харитоне, не лякайтеся, — спиняла його Хтодиха. — Хіба не бачите, що бог нам радість дав, — а сама плакала...

— Та я вже бачу й сам, що радість, — ніяково поглядав оговтаний сусіда, — та тільки як-же-ж вно так... Оце морока, га! — дивився на Тетянку, на Данила й на похилену Карпову голову.

— Прийшов синочок мій, — приповідала мати, ра-

да, що до хати завітав сторонній чоловік. — Сідайте, Харитоне!

Розмова в хаті примусила Карпа опам'ятатися.

— Здоров був, Карпе! — привітався Харитон.

— Здорові будьте! — відповів і враз ніби переродився. Розійшлися зморшки на чолі, іншими очима глянув на присутніх. — Як ся маєте?

— Нічого: живемо — податки платимо, — гомонів Харитон. — А де-ж це ти до цього часу пробував?

— По світах усюди шлявся, дядьку Харитоне, — в тон йому приязно говорив Карпо.

— По світах, кажеш? Умгу... — у Харитона ще вертілося щось на язиці, але він не доказав його, а щоб замаскувати це, додав, звертаючись до Хтодихи: — Чи нема, не завалялося у вас, сусідо, часом трохи воску? Це стара моя до церкви хоче...

— Був кружечок, але висукалисьмо, — брехала Хтодиха. — Посидьте, Харитоне! — намагалася затримати сусіду. Але Харитонові ніяк не можна було всидіти. Він тільки на годину.

— До коней подивлюся і прийду. То-ж цікаво знати, як там люди по світах живуть...

За півгодини все село вже знало, що прийшов додому Хтодів син. Повзли вечірні тіні вулицями, сходились до хати всі товариші і так охочі подивитись, як приймає жінка чоловіка свого першого.

Маленька хата повнісінька була: сиділи на лавках, на ліжку, за столом, на припічку — позвисали одно одному на плечі — слухали...

„... І залишився я один із кулеметом... Ох, і шкода-ж мені стало нашої позиції! Кулемет з деникинського фронту, я привіз його... Все 'дно-ж так, — думаю собі, — козак червоний я, чи ні? — Напоїв свого „товариша-Максима“... Биймо шляхту! Вийшли кулі, чую: „пане, жуцай зброю“... А в мене коло пояса граната: смерть собі з музиками готую... Приладнав під голову і пригадав тоді свій дім і жінку“...

Дикий зойк жіночий безнадійний увірвав Карпове оповідання. Немов підрізана серпом, Тетянка впала на долівку. Ратували. Чоловіки, той і той, обидва „законні“, порались, приводили до пам'яті свою „законну“ жінку. Між ними плутався й не своїм голосом заводив Василько... Сотались мовчки з хати люди. Кожний мав собі на думці: „Хто-ж тепер законний чоловік?“

.
.
.
.

... Співали другі півні. Самотня, приголомшена сиділа Хтодьова родина. Тетянка, пригорнувши Василька, розхрістана, простоволоса, видивлялася на хату. Спокій панував на її жовтому, як віск, обличчю.

Мати гріла воду, сина до пуття обчистити хотіла: „в нього нужі тої стільки — коміра об'їла“ — турбувалася. Карпо перебрався в чисте шмаття. Приємно лоскотала тіло вишита Данилова сорочка... А Данило? — Так ніби тепер приведений, стояв коло порога, позираючи на все байдужими очима.

Журно похилилася на підвіконня Хтодьова постава. Стареча голова уперто відмовлялася збагнути: „що робити з приймаком?“ — неясно шопотіли заклопотані вуста: „Як бути?“ На разі це мало не аби-яке важливе значення. Данило — член їхнього двору — має право вийти на окреме господарство — раз. А друге: ні Данило, ні Карпо не знали ще Тетянчиного рішення... Піде вона з Данилом, чи залишиться з Карпом? — найгірше турбувало Хтодя. Сумно в комині виводив вітер. Мляво брязкотіла посудом стара — збирала незачеплену вечерю... вмисне зволікала час. Тинялася по хаті без ладу. Стелила постіль. На цій постелі два роки спали приймаки—тепер гадала покласти сина...

„З жінкою він ляже, чи без жінки?“ — туманіла в каптурі старому голова. Бо не стикалася з таким нещастям на віку. Волосся сиве ще не бачило такої причти: „тільки пси з одною сукою, хай бог простить“, — ховалися під каптуром обурені думки.

— Лягаймо, діти, спати, — сама не відаючи того, що прискорює терпкий кінець, порадила нарешті Хтодиха. Данило перший, сопучи, почав стелитись на долівці — рядна, подушки — мостив лігво на двох. Ось він кинув ковдру — накриватися, в-останнє підмостив подушку, випростав широкі плечі — став. Карпо ступив йому назустріч. Два погляди — залізо й кремій — стялися наохрест на одній „законній“ жінці... „Вона моя“ — сказали владно обидва. Стара з острахом дивилась, вирячивши очі, з вуст її готовий був зірватись крик по допомогу.

— Треба нам з тобою побалакати, Даниле, — лагідно озвався Хтодь. „Дзінннь“ — дзвонила лячно тиша.

— Можна й побалакати, — одрізав знехотя приймак.

— Ти от сердишся на нас, чи... я не знаю... — добирав старий спокійної розмови. — А хіба-ж ми винні? Мали ми тебе за сина рідного, а тепер, коли прийшов Карпо...

— Тату, ми з Данилом поговоримо! — і син рішуче підійшов до свого супротивника.

— Даниле! — глянув зором козака Червоної кавсотні, а рука його упала на Данилове плече. — Друже мій, скажи, що маємо робити?

Сталося щось несподіване. Якась незрима, нерозгадана в своїй незламній волі сила раптом підкорила поганеньку пристрасть. Тихо спустилося Данилове плече під тягаром Карпової руки...

— Рішай, товаришу! Що скажеш, те й буде... — волів Данило. Це вже були не суперники. Маленьке кільце — невеличке речення — звязало знову їхню дружбу козаків червоних, бойових товаришів на фронті...

— Добре! Поспитаймо в неї?

Данило відповів повільним рухом голови. Старі манякувато кліпали очима — силкувалися збагнути дивне явище. Тетянка — та відчула. Тихо застогнала, коли два „законні“ чоловіки стали перед нею.

— Ну, Тетяно, говори: кого з нас двох ти вибираєш? — це саме їй Карпо казав давно, п'ять років то-

му, навіть голос не змінився. Тоді теж вона стояла так, як і тепер, але при ній була дівоча воля...

Василько, що дрімав до цього часу в мамі на руках, прокинувся і шарпав за рукав: „мамо, дядько Капо казе“...

— Каже, сину,—Тетянка замружила очі. Голова йшла обертом. Біль глибокого страждання виступив їй на чоло краплинами — гарячим потом. Важко дихала. Дві пари гострих, як ножі, очей чекали на її останню відповідь...

— Обох, — почувла хата.

— Обох?! — перепитав, не розуміючи, Данило.

— Обох!! — жахнулися старі.

— Обох, — сміявся радо Василько, вислизнув на землю й задоволено поліз Карпові межі ноги.

ЗЛАМАНА ПРИСЯГА.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Ніч.

Дві чималого розміру лампи освітлювали казарму 27-го запасного батальйону — приміщення 5-ї роти. На нарах удовж за ранжиром лежали сірими рядами запасні салдати.

Неспокійно раз-у-раз ворушились, спросоння чухались, підводилась одна якась занадто неспокійна голова і, ні до кого не звертаючись, обурено сичала:

— Д'разі ето порядок? Єхрейтора, унтера, клопи, криси... Во! скільки їх понаплоділі... загонісь ти в доску, така жість!

Сонну тишу час від часу порушували спросоння салдатські вигуки, лайка. Біля дверей на стільці поклав гвинтівку на коліна — войовничо хропе днювальний, салдат першої чоти Дмитро Михальченко.

Йому снилось далеке село.

.

... На вигоні коло церкви товпилась громада. Староста в-останнє перечислював торби, а писар викли-

кав прийнятих новобранців: Мельниченко... Козубенко... Лиженко...

Кожний вигук цей підхоплювали голоси, і котився він неначе хвиля вигоном широким. Зіпрілі від сліз обличчя витиралися брудними рукавами: „бог дасть — повернуться“ — зідхали...

Заручені дівчата стояли осторонь з набряклими повіками від сліз, стежили за кожним рухом новобранської ватаги. Скінчився переклик. Писар байдуже згорнув „бамагу“. Новобранці розпорошились по вигоні в-останнє попрощатись.

Дмитро прощався з Мартою. Молоде дівча, донька сільського вчителя, пригорнулася до нього — тихо жєбоніла, а він ніжно гладив її довгу русяву косу. На дзвіниці сумно калатали, мов-би кому на подзвіння, церковні дзвони.

Хлопчиська підлітки, не зважаючи ні на що, поділились на ворожі табори і провадили завзяту „фронтіву війну“. Ганяючись за „німцями“, не розібравши діла, вчистили по церковному почоті, що йшов на вигін правити молебня. Піп та братчики церковні, що їх атакували з усіх боків підлітки, маневрували, захищаючи церковне причиндалля від уламків цегли, що літала над почотом.

Дмитро з Мартою стояли осторонь, задумливі й далекі від усього того, що робилося на вигоні.

Марта мріяла про золоті погони, що їх мав колись носити Діма... А Дмитро? — його думки кружляли в місті, коло школи, що не вмiла до пуття довести мужика.

Вдова мати трохи не окалічила з жалю, коли батюшка їй прочитав страшного офіційного листа.

„За активное участие в нелегальном ученическом издании ваш сын Михальченко Дмитрий увольняется со школы“.

— А господь-би вас увольнив на той світ, як ви мою дитину звели, вороги прокляті,—тяжко докоряла стара мати.

— Бунтував, чи що? — питалися сусіди.

— Ой, де там бунтував! Картинку каже, мамо, манюпусіньку картинку, Тараса намалював, а вони й побачили... Бодай їм очі гулями повиганяло!

Мати гризла сина, як іржа залізо: Тараса йому захтілося, не міг Данила змалювати, або вчителя якого... Будеш ти, синочку, так чужим волам хвосту крутити, як і батько твій крутив.

Не витримав Дмитро:

— А хоч у прірву, аби дома не сидіти,—і поділився своїми думками з Мартою.

— Дмитрику, ідея, з тебе вийде непоганий офіцер. Ах, як я люблю офіцерів!—говорила Марта. Мартина „ідея“ спричинилася до того, що одного ранку десь не стало сина і тільки через кілька днів донесли люди матері:

— Там в уезді ваш Дмитро коло присутствія вже з ложкою ганяє. В добровольці записався...

— Хай з нього дух і пару вижене,—закляла з горя Михальченчиха. А коли Дмитро заскочив на три дні додому, вона безсила завернути сина вигнала

його: „Іди, бодай бись не вернувся, виродку, іди з очей“.

— Дімо, не сумуй,— це Марта розважала. Дмитро здригнувся, підвів голову, по губах сковзнула ящуркою посмішка.

Піп з кропилем із конячого хвоста гасав між новобранцями: „Да укрепит господь десницу вашу“—кропив на всі чотири боки.

Скінчилася відправа. Вийшов наперед бувалий староста: „Дозвольте, чесна громадо, провід виряджати“.

Хвилястий натовп кліпнув сотнями повік і кілька гейби з того світу голосів промовило: „Бог благословить“.

Старостина палиця поважно показала шлях, що маячив поміж липами.

— Руша-а-а-й!

Ішли. Позаду розпач матерів будив сіре каміння. Хтось лаяв „царствующий дом“ до п'ятого коліна, і серед цього клекоту, жіночих зойків розлягалася журлива новобранська пісня:

...Благословила мати на війну,
Ой добре знаю, на смерть я йду...

Решта голосів підхоплювала:

...Ой добре знаю...

А вітер гонив естафетою—там, де вночі палає „віха“¹⁾.

...На смерть я йду...

.....

¹⁾ Віха—заграва.

— Михальченко, ти, стерво, спиш?!

Днювальний злякано скочив на ноги: — Нікак нет, не спав!

Фельдфебель задоволено заскалив око.

— Ти не спав, а чого-ж гвинтівка на землі?

— Так точно!

— Що так точно? Я тебе про що питаю, тютю чортова?

Щури, миші, таргани, налякані цим вигуком, тривожно поспішали до своїх нірок. Зривалися сполохані салдати.

— Зводний, сліш?

— Чіво?

— Тривога якась, чуєш?

„Зводний“ звиклим голосом ревів спросоння:

— Подима-а-йсь!

На відповідь йому фельдфебелева лайка з викрутасами:

— Ложись, ніякої тривоги!

Злісно блимали дві сотні заспаних очей. Хтось, благаючи, доводив:

— Д'разі можна зря людей пужать? Погрому на вас нету, іроди!

Злобні репліки не припинялись, аж поки Гризло не стрибав на нари і єхидно-в'їдливо запитував:

— Маршировочки вночі захотіли, га?

Тоді стихало все. Гризло довго ще стояв серед казарми і хижо пас очима, чи не ворухнеться хто:

— Ич поприкладало як усіх — і задоволений з своєї

перемоги, десь зникав. Засинали важким сном салдати. Хропів, сидючи коло дверей, днювальний. Щури, миші, таргани знов злазились після сполоху на нари і заповзали під шинелі... Так до ранку.

А на ранок, коли імла голубить полохливу тишу сірого світанку,—салдат вам півжиття віддасть за сон,—сурмач Мишка на широкому дворі перед казармами награвав сигнала.

— Команда, подимайсь!

Одягались, промивали очі і бігли по окріп. Парили кишки „чайком“, аж поки сурма грала збір.

Розбирали гвинтівки й прожогом вибігали на широкий двір.

— Равня-я-я-яйсь!

Галушка — унтер кадровий — перевіряв, чи є всі „на ліцо“, і „отделеніямі левие плечи вперед“ виводив роту на поле.

Дорогою співали.

...Ех, не вейтєся, русне кудрі,
Над моєю больноу головоу.

Дмитро марширував на правому крилі своєї чоти й думав про всяку всячину.

Марта писала, що тут у місті є десь її родичі. Чудачка. Не знає, що за ці два місяці, відколи він у батальйоні, його ні разу не пустили глянути на вулицю. А все-ж таки цікаво, хто ці родичі. Його думки поинули до міста. Що-вечора воно приваблює його своїми лихтарями...

Уявляв собі чистеньку затишну кімнату й там родичі чомусь обов'язково слухають, а він розповідає про своє життя салдатське.

Марта казала, що з нього вийде непоганий офіцер. Наївна дівчина. Побачила-б вона тепер його в оцій забрьоханій шинелі... Хіба-ж так виготовляють офіцерів? — Ні! Тут фабрика живих консервів: без душі, без волі й бажань. Ах, як хороше було-б пройтися містом без цієї остогидлої гвинтівки.

Військове життя, коли на вулиці стрункі салдатські лави й від маршу дужої оркестри реве вулиця, це життя на зворотньому своєму боці — ох, яке-ж воно гидке, марудне. Спочатку він обурювався, коли ефрейтор Кузка називав його на „ти“ й наказував іти по папіроси. А тепер хіба не все одно, кому носити папіроси?

Ритмічним кроком посувалася колона.

— Айтть, два, три!

І раптом ззаду необачний штовханець під лікоть. Отетерілий Дмитро хотів затримати гвинтівку, але й оком не моргнув, як вона викрутилася й зробила випад просто в бік Галушчиного носа: „Ой!“

Коли Галушка зойкнув і вхопився обома руками за болюче місце, було пізно запобігти лихові. Дмитро з острахом лупав очима, не знаючи куди діватись.

— Я тебе навчу, як треба марширувати, — зашипів Галушка.

Рота стала посеред дороги. „Кадра“, як повинно бути, лаялась, а натомість „сіра порція“ — обличчя задоволені. Питали:

— Признайся, землячок, галку зловив, чи формально йому — шкурі прицел поставив?

Дмитра тепер обходило одно: як поставиться до цього злочину Галушка.

— Вийди три шага вперед. Я навчу тебе, ти... Смирно!

— Ех, земляк, земляк,— зідхали за плечима.

— Бігом, арш!

І Дмитро, стиснувши міцно щелепи, потьопав грузьким від осінніх дощів полем.

— Штик! Вище штик держи, холера! — Біг захеканий, блідий, перед очима мерехтіли синьо-жовті кола. — Вище штик, кажу, круго-о-ом! — гарчав Галушка.

Дмитро тепер біг просто на Галушин голос.

— Стій, сто кольок тобі в ребра! — Пекучий ляпас, другий, третій. — А тепер ступай у строй!

— Шагом арш! — і знову:

Ех, не ввійтеся, русие кудрі,
Над мою больноу головою...

...Поручник Маковський, командир 5-ї роти, тількино скінчив читати рапорта. Позіхаючи він пригадав: йому рішуче не везе на бубнах. На туза посадив усі приварочні.

А це знов історія,— в-останнє перевірив рапорта.

„Єго високоблагородію, господіну полковніку, командіру 27-го запасного батальйона.“

Командіра 5-й роти
поручика Маковського.

Рапорт.

Согласно прилагаемых здесь заявлений кадрового старшего унтер-офіцера Галушкі і сверхсрочного кадрового фельдфебеля Гризла от 25/ХІ—15 ввереной мне роти вольноопределяющійся, доброволец Михальченко Дімітрій с первых же дней его поступления в роту проявил себя, как элемент преступно относящійся к военной дисциплине при полной индеферентности к строевым занятиям, чем подают повод остальным нижним чінам проявлять вышеизложенное. Вишеозначенный нижній чін, вольноопределяющійся Михальченко, в строю невольно ударил дулом вїнтовкі вышеозначенного кадрового унтер-офіцера Галушку, при чем нанос ему Галушке серьезное поражение переносіци“.

— Скрізь тобі неприємності, провались ви до всіх чортів!— Маковський злісно кинув геть своє улюблене „рондо“. Одягнувся, записав, що треба замінити бубни трефами, і лїньки потиняв на поле подивитись на муштрові вправи.

.
— На випадє остаться, колі!— галасав ефрейтор Кузка.

Лава сірих шинелів робила кумедний скік і низка блискучих багнетів люто прошпилювала осінне повітря.

— Замри!— Кузчине вхідне око пильно оглядало рівень, на якому мусіли бути багнети. Важко сопіли

розкарячені постаті, піт їм очі заливав, тремтячими руками силкувалися дотримувати рівня.

— Отставить! — Кузка підійшов і бацнув чоботом об низ Дмитрової гвинтівки.

— Паничу! — говорив глузливо. — Може-б вам тее... З одного боку сінця, а з другого — соломки причепити, га? Куди приклада ставиш?

Дмитро тільки тепер зауважив, що його гвинтівка замість правого стояла з боку лівого.

— Рихметики ти дома вчився? — вже по-иншому звернувся Кузка і, не знаючи, що гірше сказати, запитав: — Коли ти вольнопйор, занудо, покажи, з якого боку в тебе Хранція?

Дмитро мовчазно показав на пролісок, що манячів ген-ген, аж за муштровим полем. Глянувши на пролісок, Кузка очевидно пригадав, що на віддаленні не можна перевірити такого твердження — згодився.

— Хранцію ти добре вивчив. А з якого боку ти приклада ставиш, га?

Хто зна, що було-б, якби Кузці не пошкодив Трухин, ротний підголосок, якого всі знали за дивака. Він поважно підійшов до Кузки й люб'язно взяв його за руки.

— Слухай, брат земляк, ти віриш, мені соромно стає, коли подивлюсь на твою одну нашивку...

Щасливий випадок поміг Дмитрові вийти з цього прикрого становища, бо Кузка зараз-же присікався до Трухина.

— Будеш мені про нашивку розпатякувать. А дисципліну стройову ти знаєш? Марш на місце!

Трухин переможно посміхнувся в бороду і навмисне покрутив у себе пальцем на чолі, а тоді тим самим пальцем показав на Кузку. Салдати стримано хіхікнули.

— Ти довго будеш тут? — Ображений ефрейтор люто кинувся на Трухина, але, спіткнувшись, не досяг його і замість того, щоб напасти вдруге, несподівано гукнув:

— Ррамняаайсь!

Здаля полем наближався ротний командир Маковський.

Дмитро переставив гвинтівку й застиг у шереху сірих шинелів.

— Здорові, молодці!

„Здав... жлам... ваш... бродь!!!“ — шугнуло полем.

Командир лівово підійшов до лави й тицьнув пальцем на Дмитра.

— Прізвище? — запитав Кузку.

— Михальченко, вашбродь!

— Михальченко? — Маковський ще раз виміряв Дмитрову постать.

— Дозвольте доложить, — старався Кузка. — Цей самий Михальченко, понятіє не лізе йому в голову...

— Дозвольте доложить! — сміливо озвався Трухин. — Я значить кавалер сам, двічі вже бував на фронті, не хохол — зневажливо кивнув на Кузку. — Хохол, ваш бродь, хахла не то що — за пустяк приставить...

Маковський зламав брови:

— Говори, в чім річ?

— Осерчав тут він на добровольця за те, що той

бердана сковирнув під лівий бік. Тут значить два ре- зона: в караул його після занятія, або щоб не обра- зити салдата — дай йому там раз чи два по морді... А він, — скаржився на Кузку Трухин, — чоботом гвин- тівку царську з орлом дозволив собі вдарити. Аджеж до чобота, — пояснював цілком серйозно, — може що завгодно причепитися, корону з орлом замазати, та й добровольцеві незручно — чистиш, а воно воняє.

Маковський голосно зареготався. Йому припала до вподоби Трухинова щирість. Кузка став на витяжку, червоний як буряк:

— Дозвольте-ж доложить!

— Не треба, — зморщився Маковський. — Вільно! — наказав салдатам і подумавши додав: — Опорядитись!

Салдати, гукаючи „ура“, розбіглися по полю.

Дмитро мляво підступився до Маковського.

— Я маю прохання...

— Руку опустіть, — звелів поручник. — Знаю, ви вдарили в строю унтер-офіцера Галушку, а за це — дисциплінарний батальйон.

— Дисциплінарний батальйон? — перепитав не розу- міючи Дмитро. — За що?

— Як за що? — Маковського вразила Дмитрова незвичайна інтонація. — Ви — вдарили, чи ні?

— Вдарив... але... я не знаю... я... я... краще вже тоді на фронт, — і чув, як відпливала вся його енергія й боляче рубало в мозкові.

— На фронт? — перекривив його зневажливо Ма- ковський. — Давно ти в батальйоні?

— Два місяці.

— Треба забувати материні пундики. Чого йшов? Думав, цяцю тут тобі дадуть. На фронт... — в-останнє процідив крізь зуби, повернувся й пішов геть.

Дмитрові не хотілося рушати з місця: задивився на той пролісок, що за ним, на думку Кузчину, стояла „Хранція“, а на обличчі розповзалася манякувата усмішка.

— Н-да... — почув на собі чиюсь руку, повернувся й наступив на чобіт оборонцеві своєму Трухину.

— Плюнь на все, — казав ласкаво Трухин. — Разі-ж можна так?

Але, побачивши Дмитрову усмішку, не витримав:

— Ич, лярви, як образували чоловіка.

— Стройся!.. — рупором руки на рот виголошував Кузка. І за кілька хвилин те-ж саме:

— На випадє остаться, колі!

Дмитра чекала гавптвахта. Поки що він був під доглядом фельдфебельським, за ним наглядали днювальні, йому заборонено виходити з казарми. Маковський, очевидно, ще не знав, як поставився до його рапорта полковник — батальйонний командир. Два дні чомусь мовчала батальйонна канцелярія.

Дмитро сновидою блукав, з кутка в куток тинявся по казармі. Глухий протест поволі заливав його свідомість.

— Для чого сюди пригнали стільки цих людей;

зробили з них безвільних сірих ідіотів? — Війна...
А що їм до війни?

Хіба вони всі хочуть воювати? Хіба він хоче воювати, він, що тільки втік від матери, бо гризла день-у-день його... За що дисциплінарний батальйон? Зробити якимось так: за кільце повернути світ і зруйнувати всі казарми...

„Да, да, обов'язково зруйнувати всі казарми“, хотів Дмитро, розпалений жагою помсти за своє поневіряння.

Осторонь стояла на станкові його іржею вкрита занехаяна гвинтіка. Він відмовився ходити коло неї.

— Формений рештант, — казали земляки і заздрили йому: — Дадуть там рік чи два, побуде в батальйоні, а за те живий лишиться.

Дмитро, зацькований казармою, її життям, зневірений у своїх намірах, безвільно здався на примарну ласку „мудрого часу“.

Тільки випадок, — Дмитро на нього покладався, — міг йому допомогти. Чекав уперто, фанатично, вірив так, як може вірити безвільний фаталіст і... Випадок таки й справді трапився.

Гризло вилаяв Галушку: вилаяв і все. Бо Галушка не мав права забирати того цукру, що лишається по роздачі, — цукор цей належав Гризлові. Галушка взявся сперечатись. Гризло, як фельдфебель, звелів йому за це почистити Дмитрову занехаяну гвинтівку.

Галушка після цього став завзятим ворогом фельдфебеля, а Дмитро несподівано придбав собі в особі Гризла спільника. Гризло заходився:

— Будь що буде, а не дам йому, каналії, втопити добровольця.

Ходив до ротного і ще кудись ходив, і скрізь, де тільки треба було, потішав:

— Не бійся! Що Галушка? Пістолет передо мною...

Дмитро нудився, не знаючи своєї долі, гадка про дисциплінарний батальйон — яка-ж це гнітюча гадка.

Був осінній хмурий ранок. Мішка на дворі „наводив тень“, хтось вигукував на всю казарму:

— Хахли, на дворі сіно привезли.

Землячки вдоволено іржали, тичбились коло станків і, як завжди, вітали Мішку, його родичів аж до кумів, що розписалися за них у метриці.

На дворі гукав Галушка:

— Станови-ись!

Дмитро дивився у вікно, а там за муром було місто з його будівлями, життям, щоденними міськими інтересами.

— Ех, якби туди!

... Вдягався без єдиної брижинки. Кузка підозріло наглядав за кожним його рухом. Одягнувся, поминув наглядача і зупинився аж коло дверей „фельдфебельської“:

— Можна?

— Михальченко? Заходь!

— Здравія желаю! — став на витяжку.

— Здоров, здоров, — привітно посміхався Гризло.—

Ти що, може по ділу?

— Я до міста хочу, там сестра приїхала, — пояснював і плував, червоніючи.

— Гм... сестра, кажеш, приїхала? Це харашо! Але вопрос у тім, що ти как будто арештований находишся й мені за тебе одвічать доводиться...

Задумливо пройшовся раз од ліжка до дверей, заглянув у вікно.

— Бить по сему, — рішив. Узяв квитка й написав перепустку.

— Іди, але-ж гляди мені. Ітимеш містом — не зловися: на предмет, скажімо, чести, або щоб і з баришньою і вобщє значить тому подобное... Поняв?

Рука Дмитрова жадібно вхопилася за кінчик офіційної перепустки.

— Так точно!

Місто щой-но прокидалося: одчинялися вітрини модних магазинів, дрібнота — крамарі снували пішоходами, закликаючи байдужих покупців до своїх бакалій; позіхаючи ліниво йшли на ринок куховарки...

Єдиним дисонансом серед вулиці був чолов'яга з куклем жовтої води на голові.

— Вот квас, дед мой піл, сто лет прожіл!

Проїжджий дядько, — пара волів, хура сіна і зверху на рублеві жінка, — іронічно тицьнув пужалном.

— Стара, дивись! Бачив різні голови, але щоб куклі в-осени замість шапок носили — не бачив...

Чолов'яга з куклем несподівано підбіг до дядька.

— Наливаю, пий, хазяїн, на здоров'я.

— Гов, карман! — хазяїн спинив хуру. — Чоловіче добрий, ще-ж не снідав.

— Знать не знаю!

Хура загатила вузьку вулицю. Городовик на розі дав кільки застережливих сюрчків.

— Приказ нащот усякого скоплення читав? — присікався до дядька.

— Помилуйте, — просився дядько. — В мене два сини на фронті. (Чолов'яга з кухлем поза хуру — зник).

— Два сини, кажеш, на фронті, — міркував городовик. — Коли так — за порушення спокою, скидай сюди дві в'язки сіна — живо!

Дядько мовчки відрубав хуру, а жінка скинула на землю сіно.

— Гей, карман! — і хура рушила.

— Я вам кажу, господа, — говорив, ні до кого не звертаючись, господар хури, — що фараони ці і кози містечкові в печінках мені сидять. — І оглядався, чи далеко відійшов городовик.

Дмитро поволі йшов слідом за хурою. Запахне сіно вабило його до себе — згадував село і Марту.

Сьогодні він зайде до родичів її на вказану листом адресу, а поки що...

Ковтав афішу за афішею на міських парканах, де оголошувались премії за найкращу ніжку або талію. Прислухався до розмов на вулиці: гроші... кохання... театр... вечірки... офіцери...

„А де-ж війна?“ — здивовано питав він сам себе.

Віддав кільком офіцерам, що трапились на вулиці, честь і повернув за ріг.

— Подай газету!

— На, земляк, читай, навчайся!

Узяв копійку решти і з газетою пішов тинятись далі. Салдатам заборонено заходити в місця спочинку, до родичів було ще рано йти — нема нічого дивного, що, натинявшись до схочу, Дмитро зайшов у двір якогось невеличкого будинку й примостився там на „чорнім ході“.

Приємно шелестіли свіжі сторінки, добірними літерами оповіщалося про наші успіхи на фронті.

— Газетку мучиш, землячок? — почув привітний голос і оглянувся. За спиною стояв кремезний чоловік. По одязі це мав бути старший писар з 27-го запобатальйону — канцелярії. Три налички пишались на його погонах.

— Б'ють падлюку німця, га?

— Коли вірити газеті, б'ють. — Дмитро підвівся йти десь далі.

— Сиди, сиди, земляче! Ти не думай, — заспокоював його ласкаво писар. — Бачу, що ти свого поля ягода, бо коли-б ти був дворянського або купецького, побий мене господь, не ховався-б ти сюди з газетою.

Писар справді був цікавий: „Година зайва в товаристві цього бесідника не зашкодить“ — міркував собі Дмитро.

— Як по-вашому, чи довго ще триватиме війна? — спитав так, аби підтримати розмову...

— Не знаю, як по-вашому, — задумливо казав бексідник, — а по-моєму — ще прийде час, коли по вас найматиме молебні ваша наречена. Так то, землячок! Хочеш, заїдемо до мене, поговоримо — поснідаєм, — була його практична пропозиція.

„Чи не вважає він мене за дезертира“, — ворушилася Дмитрова думка, але пропозиція була така спокуслива поїсти чогось іншого після смердючої гнилої риби, якою годували в батальйоні, що...

— Воно-б не шкодило, — якимось мимоволі вихопилось голосно.

— Не шкодило-б? — зайшовся писар щирим сміхом і зловив за руку так, ніби якогось давнього приятеля. — Ходім, земляче! Для таких, як ти, у мене завжди є що снідати.

Дмитро не сперечався: „Він мені нагадує одного типа“ — думав, підіймаючися східцями до приміщення свого випадкового приятеля.

Невеличка, охайно прибрана кімната. Сиділи після смачного порівнюючи сніданку й розважалися, пускали синій дим дешевих папірос до стелі кільцями.

— Їй-богу, ви вгадали. Я грішний, думав, дезертир, — доброзичливо сміявся писар Голубенко.

— А тепер за кого мене маєте? — цікавився Дмитро.

— Тепер? — веселий говорун, одвертий, як дитина, задумливо примружив очі. — За невдалого вояку...

— Ви вгадали. Я сюди йшов добровольцем, а те-

пер ненавиджу казарму, муштру й самого себе в оцій шинелі, — щиро признавався Голубенкові. — Хочете, я розповім одну історію, що трапилась зі мною?

— Дуже прошу! Маю відпустку на три дні, можу слухати. — Голубенко переставив ближче своє крісло і почав уважно слухати відому нам „історію“, що спричинилась до Дмитрового арешту.

Годинник на столі показав десять.

— А тепер судіть сами, як виховує людей казарма, — прикро посміхаючись, жалівся доброволець на своє життя. Його бесідник зідхнув, рука по-товариському легенько впала на плече Дмитрове.

— Так то кажете, това... земляче, — і замовк. Довго видивлялися один на одного. Ніхто перший не хотів порушити мовчанки. Оце „това“ — не випадкове-ж воно в цього щирого друзяки...

— Мені здається, я десь бачив вас раніше?

— Не пригадую, — казав із сумнівом Голубенко.

— Невже я помилився? — Дмитрова голова почала вперто працювати. — Ні. Цей тон і ця кремезна постать... Перед очі впливали старі спогади. На третій рік, як мати привезла його до міста вчитися, в-осени палав будинок, оточений городовиками. Старе „місто“ Вінниця стояло за потрійним ланцюгом — дивилося, як „викурювали“ соціалістів... Дмитро на мить заплющив очі. Уява змалювала тінь одважно-божевільного героя, чорного від сажі й диму, що сам один із бравнінгом кинувся й прорвав ланцюг озброєних городовиків.

Міщани довго дивувались: „Як він утік“ — оповідали своїм дітям. У господаря, де жив Дмитро, була сушарня на вгороді. Три дні ховався в ній соціяліст. Він, Дмитро, довідався про це, коли поніс туди на схованку те саме „нелегальное ізданіє“, що через нього згодом вилетів зі школи.

Потай від господаря приніс йому вночі води й черствого хліба.

— Звідкіль у вас цей басаман? — показав на праву руку, коло пальця місце зарубцьоване. Голубенко, не хапаючись, підвівся, його погляд був пронизливий, пекучий, як дві капки чавуну.

— Це ви носили мені їсти, коли я в сушарні жив? Тепер пригадую... Так, так! — і несподівано зареготався. — Признавайтесь, паничу, ви давно отак читаете газети на задвірках?

— Я, ні. Я вперше сьогодні в місті, — переконував його Дмитро. Щиро розповів йому про Марту, про листи і про адресу її родичів, що десь живуть отут на С...ькій вулиці.

— Ааа, — якось незвичайно вийшло в Голубенка оце „а“. — Ваша Марта родичка Церанських? Он що? Так. Живуть на цій самій вулиці, третій дім через дорогу. Знаю. Коли хочете, я можу вас завести аж до самого будинку.

Згодом до воріт ч. 16 підійшла пара військових. Прощалися.

— Хоч ви й хороший хлопець, але моя порада вам: забудьте, що ви будь-коли здибалися зі мною, зрозуміли?

— Зрозумів, — ніяково пообіцяв Дмитро. Від рудих примружених очей його пройняв холодний піт.

— Дякую. Передайте це від мене панні Галі, — Голубенко тицьнув йому в руку крихотну писульку й залишив самого серед вулиці. Постояв, поки вулиця ковтнула Голубенка, спитав цивільного мужчину, що виходив із будинку, де живуть Церанські, й рушив до „парадного“

.
Церанську Галю, жалібницю П...ського запільного шпиталю, зустріла вдома вигуком молодша сестра Клава.

— Ти не знаєш, а в нас був допіру гість!

— Хто? — цікавилася Галя.

— Не прапор, ні! Звичайний доброволець, наречений Мартин!

Марта їхня кузина, з якою Клава вчилася разом у Вінниці. Відколи вмерла мати, вони обоє з Галею приїхали сюди до батька — земгусара, що тепер десь виїхав на прифронткову смугу.

— Марта зараз у селі, — оповідала Клава. — Становище не важне. Хоче їхати на курси жалібниць. А він, цей доброволець...

— Я знаю, що тобі щастить на добровольців, — жартувала Галя, роздягаючись.

— Не завжди, — сміялась безтурботно Клава. — Цим разом пощастило тобі: його привів до нас твій писар Голубенко.

Вона вмисне клала наголос на слово „твій“, по-

дратувати Галю. Їй було неясно: що має спільного сестра з військовим писарем, коли є стільки „вільних“ офіцерів.

— Голубенко? Він був тут? — зацікавлено перепитала Галя.

— Ні, я бачила його біля воріт. А доброволець, ой, комічний! Розповів мені свою військову біографію. Я трохи не луснула зо сміху. Каже: „треба зруйнувати всі казарми“. І це не як-небудь, а серйозно, ха-ха-ха!

Клава довго ще сміялася, розповідаючи сестрі про випадки з „комічним“ добровольцем.

Сестри пообідали. Галя, як завжди, лежала на канапі, відпочивала по обіді.

— Слухай, Клаво, — зрештою озвалась тихо до сестри, що фарбувалася парфумним олівцем, збираючись іти гуляти. — Як прізвище отого добровольця?

— Душка, хлопчик! Прізвище? — Михальченко, здається... Почекай, ось є — він залишив свою адресу: 1-й корпус, приміщення 5-ї роти, Михальченко Дмитро.

— Дай подивлюсь, — просила Галя.

— Це вже забагато, — жартувала Клава. — Чи не хочеш ти його ангажувати на сезон? Він, казав, прийде в неділю... Ааа, до речі: писар твій прислав тобі писульку — на.

Галя взяла й розгорнула клаптик сірого паперу: „Опрацюйте цього хлопця“ — радив Голубенко,

— Ти побачиш, це цікавий експонат, — гугорила безпечна Клава, та Галя байдуже пускала мимо вух веселу Клавину розмову.

— Спробую, — промовила, шматуючи на клаптики писульку, й задумалася...

Дмитрова справа, дякуючи Гризлові, скінчилася щасливо. П'ять нарядів із попередженням: „Надалі за непослух притягається до суду“. Це-ж дрібниця. Бо за п'ятим разом Кузка, запобігаючи фельдфебельської ласки, не посмів його послати в „караул“. Дмитро повеселішав. Чекав неділі, коли можна буде взяти перепустку до міста й одвідати Церанських. Уявляв, як він розкаже Клаві про свою з Галушкою пригоду... Вона, певне, лусне зо сміху, весела пустотлива дівчина.

На думці була Галя, Клавіна сестра, якої він, до речі, ще й не бачив. Клава запевняла, що вона, сестра, скидається на „генерала в сукні“...

Рота що-йно відобідала. У казармі гамір. Мала починатися „словесність“.

— Земляче, гов! — гукав днювальний на Дмитра. — Там прийшла, довшно быть, твоя дівчина... Вийдеш, чи нехай уматується геть?

— Дівчина? Яка? Чекай... А може Клава? — взяв на опашки шинелю, не розуміючи, звідкіль ця нагла, несподівана візита.

— Швидше! Ех, і баба-ж, я вам кажу, офіцерська, — говорив днювальний землякам. Дмитро прожогом кинувся з казарми. На дворі його чекала вдягнена зі смаком панночка. Осінній капелюшок мило пасував їй до лиця, з-під нього виглядало стрижене волосся — посміхалася.

— Я не помиляюсь — ви Михальченко?

— Так, я, — критично оглядав її постать.

— Ви здивовані, звідкіль я знаю ваше прізвище? Але-ж ви повинні мене знати, — привіталася. Дмитро несміливо подав їй руку.

„Якась помилка“ — подумав.

— Я чекаю, що ви скажете: „чого вам треба?“

— Скажете? — перепитав ніяково.

— Звичайно! — підхопила жваво панночка. — Я прийшла вам нагадати, що Марта наша родичка, і що ви забули навістити нас. — Казала, задоволено спостерігаючи його замішання.

— Так це ви, Галя? — Трохи не сказав: „Ви зовсім не скидаєтесь на генерала в сукні“. — Я вас інакше уявляв собі, — признався він наївно.

Галя дзвінко засміялась.

— Я мушу знати, як ви уявляли, й відкладаю це до вашої візити. Аджеж ви прийдете?

— Я, так... Я справді обіцяв, але зі мною трапилось... Прийду обов'язково в неділю. — Почував себе, як школяр, що завинив перед учителем.

— Значить, обіцяєте? Глядіть! У вас тут дозволяється жінкам заходити в казарму?

Дмитро затурбувався.

— Дозволяється, але я вам не раджу, — переконував її.

— Шкода! Я так хотіла бачити казарму... Ну, гаразд! Але коли ви не прийдете в неділю, тоді ми з сестрою прямісінько до вас туди... — промовисто вказала на приміщення.

— Прийду обов'язково!

З казарми чулося надщерблене калатання дзвінка.

— Садііісь! — лунало коридорами.

— Я бачу, що вам треба поспішати. До побачення і до неділі! — кинула йому й пішла не оглядаючись. Почекав, аж поки вийшла за ворота. „Оригінальна дівчина“ — подумав голосно.

— Штой-та, землячок, на ніч тебе підмовляла? — цікавився днювальний.

На „словесності“, маршируючи повз нари, Гризло несподівано ставав на „стійку“ і палець його вибирав перед собою якого-небудь земляка.

— Ану, ти, роззявив панораму, хто наші союзники?

Земляк зривався з нар, безпомічно водив очима й шопотів: „Усоюзники... усюзники... Хранція!“ — гукав на всю казарму.

— А ще хто?

— Англія!

— А ще?

— Булгари... Не. Австрія!

— Дурак! Сідай! — І Гризло знову марширував, аж поки була нова „стійка“ й палець його знову вказував на нову жертву.

„Ох, яка ж нудота ця „словесність“. А все-ж таки це краще, ніж муштра. В казармі затишно й тепло. Плутані думки снуються в голові: туди, слідом за Галею, до міста“...

— Михальченко, підкажи йому, роззяві, як зветься осудариня!

Зривався й мов заведена шарманка мурмотів: „Єя імператорское велічество осудариня імператрица Марія“...

— Буде, довольно!

На нарах безнадійно позіхали.

— Встать! Сміррнаааа! — це днювальний. Ротний командир Маковський вислухав недбало Гризлового рапорта.

— Здоров!

— Здравія желяю, ваше благородіє!

— Прекратіть занятія!

Милозвучно калатає надщерблений дзвінок, казарма оживає, наказ повторюють десятки вуст: „Прекратіть занятія“.

Короткий відпочинок — рота п'є вечірній чай, вечере. Тут кожна мить обчислена. Похапцем кінчають недокінчені розмови. В точно призначену годину грає сурма.

— На молитву становіісь!

Після молитви, що кінчалася перекликом, виходив підголосок Трухин і заводив:

Йех, салдатік бєдний, он з горем живіють,
Куди йому скажуть, туди он ідьють.

А одчинені вузенькі двері викидали геть далеко за ворота:

Рай-рай-ра! за матушку царицю, за батюшку царя...

Дмитрова голова схилилась над початою сторінкою щоденника. Колись ці сторінки, що він їх пише потай від начальства, комусь розкажуть про казарму... Щоденник — це його розвага. Сірі сторінки сьогодні оживають, жвавіше пише олівець — „хімерна дівчина“ повторював про себе і ретельно занотовував деталі одягу, розмову.

Жалівся на свою сувору долю підголосок.

Салдат куди скажуть, туди он ідьоть,
Кого йому вкажуть, того сн і бйоть...

Наступний день до тонкощів копіював свого попередника. Казарма не любить одмін, коли не числити того, що Гризлова службова книжка видавала щотижня більше на три перепустки. Дмитро як слід використовував минулу суперечку між Галушкою й фельдфебелем. Галущина безсила злість його не турбувала. Та й до кінця перебування в батальйоні було вже небагато. Найбільше через місяць рота вибиралася на фронт. Понеділок, середа й субота — це були ті дні, коли Гризло дозволяв йому „гуляти на всю ніч“. Після кожного такого дня Дмитрів щоденник виростав на кілька сторінок. Одного разу Кузка зацікавився:

— Сочіненіє на когось пишеш, га?

Але цей натяк так і залишився натяком. Кузка часом довгенько балакав із Галушкою, відмінюючи всіма відмінками Дмитрове прізвище.

— Чутка є, що ти на ротного щось пишеш, — по-тай переказував Дмитрові Трухин. Рота гомоніла про інспекторський огляд і про те, що ніби-то Дмитро заяву генералові готує. Дмитро підсміювався з цих чуток, але на всякий випадок його щоденник зменшився на кільканадцять вирваних з середини сторінок. На нарах часом довго ще після вечірньої молитви шепотом провадилися розмови про заяву... Хтось поширював чутки, що цієї осені війна кінчиться. Ніби на підтвердження чуток якимсь раз коло відходка при 7-й роті знайшли відозву до салдат:

„Німці йдуть на мирову, а наші генерали їм: ви, кажуть, нас у положеніє таке завели, що нам тепер із народом нікуди діватись“.

Ця імітація відозви ширилась по всьому батальйоні і, до речі, скрізь робила певне вражіння. Старшина непокоїлась: за це могли розформувати батальйон. Інспекторський огляд Дамокловим мечем висів над головами ротних командирів. Всі роти зранку й до вечора товклися на муштровім полі. На ніч призначалися маневри. Подія, що сталася в казармі, в приміщенні 5-ї роти, після того, як одної ночі рота вийшла на маневри, зворохобила весь батальйон... Сталася вона ось як.

Було за північ, коли рота встала на „тривогу“. Тріщали нари, летіли стрімголов заспані салдати — одягалися. Усуміш з лайкою та матюками гриміла Гризлова команда:

— Вилітаааай!

Згодом рота в бойовім порядку, на чолі черговий ротний офіцер, колоною йшла до краю невеличкого ліска.

Казарма спорожняла. Крім днювальних та ще Трухина, тоді посильного, в казармі не було ані живого духу. Трухин уместився на нарах так, щоб це не кинулось одразу в очі, й збирався досипляти. За вікнами сльота осіння (надворі скрізь калюжі) — в таку погоду пса не можна вигнати на двір, а тут — маневри... Солодко злипалися очі. „Я тебе навчу писати сочиненія“ — вловило Трухинове вухо. Звелася на лікоть голова. За кільки кроків перед ним стояв Галушка „На маневри, стерво, не пішло“ — подумав Трухин. Озираючись, Галушка крадькома поліз за нари, розвязав Дмитрові речі й розпочав „ревізію“.

„Ось воно“ — злорадо заховав за пазуху. Поставив, як були (на місце), речі й не підозріваючи, що за ним стежать, вислизнув на коридор.

„Чого це він шалається тут, шкура?“ — задумався Трухин.

За хвилину обережно пробирався напівтемним коридором за Галушкою: „Так і є. Пішов до канцелярії“. Тихі, обережні кроки привели його до прочинених дверей. На витяжці стояв Галушка й передавав ротному... Дмитрового щоденника.

— Молодець! — казав Маковський.

— Рад стараться, ваше благородіє! Фельдфебелєві можна доложить?

— Не треба.

Галушку лихоманило: „Я, ваше благородіє, ніяке стерво не сховається від мого ска“.

Маковський усміхнувся й указав на двері.

— Поки-що ти вільний.

— Слухаю! — Щасливий унтер вилетів, як муха.

— Ах, ти-ж ку..., — не втерпів Трухин. Турбота за товариша примусила його ще раз припасти оком до щілини. Хтось пропонував, не видко було хто.

— Давайте почнемо з цього уривка?

— Можна. — Маковський присмалив до лямпи папіросу, смаковито затягнувся й розпочав:

Уривок із щоденника.

30/IX—15.

... Сьогодні Гризло розповів мені приємну новину: боятися арешту нічого, бо Галушчину заяву за згодою Маковського похерено (викусіть, пане Галушко!).

31/IX—15.

... Дійшов до висновку: ей-ей, казарма це будинок божевільних. Муштра, словесність і знову словесність і муштра... З людини роблять ідіота, ху!

1/X—15.

... Щасливий день. Пригода, варта авантурного роману — Галя. Чи-ж міг я сподіватися такої чести? Моя прекрасна „родичка“: великі очі, стрижене волосся, одяг і манера розмовляти... Як це все пасує їй. Занотовую й не вірю: чи справді це вона мене одві-

дзла? Чудак, я-ж дав обіцянку прийти в неділю, значить — факт!

3/X—15.

Ого, моя прекрасна родичко, ти зовсім не того калібру, що я думав. Клави не було — це краще. При ній наша розмова не могла бути такою милою, інтимною. Коли я розповів їй про своє життя в казармі, в неї мимохіть стиснулись кулаки. Вона так само, як і я, ненавидить казарму... навіть більше! Я вперше почув правдиве слово про війну. Від жінки про війну. Тоді, як майже всі жінки цікавляться лиш офіцерами. В неї чимала бібліотека. Треба було бачити, як вона мене знайомила з цілою низкою своїх улюблених авторів, і як я червонів із сорому. Нам перебили розмову. Я чекав, аж поки гість не вийшов із парадного на вулицю, й побачив... Голубенка. Галя розмовляла з ним, я в цьому певний, але про що? спитати не наважився. Сидів-би був до ранку, коли-б сама не нагадала — не хотілося вертатись до казарми.

5/X—15.

... Дістав чергового листа від Марти. Цікавиться, чи познайомився з Церанськими, чудачка. Познайомився... Хотів-би я, щоб Марта де в чому нагадувала Галю.

6/X—15.

... 56-та маршова рота відмовилась їхати на фронт. Вночі їх вивели з казарми силоміць під охороною. Ну й ситуація!

7/X—15.

... Гризло заявив мені, що в нього є наказ: нікому жадної перепустки до міста. Я обіцяв йому принести пляшку справжнього „три зірки“ кон'яку (всі засоби годяться). Несподівано для себе застаю в Церанських Голубенка. Галя нас хотіла зазнайомити й, коли дізналася, що ми знайомі, вельми здивувалася. Голубенко тут-же розповів про першу нашу зустріч. Цікаво: Клава (це телятко) завжди, як тільки в Галі гості, зараз-же десь зникає (не терпить конкуренції). Розмова про війну й сьогодні мала чільне місце. Галя, як вона ненавидить війну! Мені здається, що вона не так собі знайома баришня, а Голубенко кавалер... Як-би це мені довідатись?

10/X—15.

... Зустрілись випадково. Вона верталася з роботи, а я знічев'я по вулицях гав ловив. Працює жалібницею. А я-ж бо думаю, звідкіль це вона знає побут нашої казарми. Дорогою вона багато говорила і мені лишалось тільки слухати. Прощаючись коло парадного (на цей раз я відмовився зайти), моє нахабство вийшло поза межі:

„Я знаю Голубенка, і гадаю, що ви з ним одної думки“, — сказав і залишив її з великими очима.

15/X—15.

... Настрій, так ніби я відбуваю кару за якийсь важкий паскудний злочин. І нащо я сказав таку дурницю? Сам не знаю. Щось увірвалось, чогось не ви-

стачає, великі очі її скрізь, куди не гляну, дивляться на мене, мов на злодія, якому забажалося залісти в чужу душу. П'ятий день, як я не можу заспокоїтись. Охоче пішов-би повинився — не пускають. Учора щойно об'явили нашу роту маршовою, а вночі аж десять чоловіка умудрилися втікти з казарми з усіма манатками, жулики. Тепер без догляду нікуди ні на крок. Рота вимагає зимового одягу, взуття — чекають, коли б швидше до інспекторського огляду. Маковського тепер і не впізнати, мов шовковий, бо його, здається, призначили на командира маршової роти. А маршовики частенько залишають офіцерів... під колесами військових ешелонів. Готуємось приймати присягу (старички оповідають з цього приводу забавні речі). Другий день лежить у мене лист від Марти, а я й досі не читав його. Можливо через те, що Галя... Ах, ця Галя!

18/X—15.

... Прийняли присягу. На власні очі бачив кілька дуль, що „присягалися“ служити вірно й чесно, не шкодуючи свого живота... Знаменна присяга (шукай тоді в тієї дулі живота). Парадували. Батальйонний командир, старий полковник, на радощах обняв Маковського: „Спасібо за роботу вам, поручік“. Перший день за все моє перебування в батальйоні рота не пішла на муштру. Пили денатур і політуру, ходили п'яні як барило перед начальством. Тільки я один ходив, як очманілий: порожня душа і голова порожня, нестримна сила тягне геть туди, на ширший простір, чогось нема, чогось бракує...

20/X--15.

... Благословенний ранок. Він розвіяв мої сумніви: „Приходьте, ви мені потрібні. Галя“. П'ять дрібненьких лаконічних слів принесла мені пошта. Чи потрібний?— Я не знаю. Але я прийду. Великі очі, мусять-же вони вернути мені спокій. Я впоров таку дурницю. Ах, яку дурницю я впоров, нічого. Побачимо: „Что день грядущій мне готовит“...

21/X—15.

... Отак вона мене зустріла... Немов не сталося нічого, привітала. Веселий тін, поводження, за руку ввела до кімнати, докоряла: як я смів так довго не приходити. Клава виїхала з підпоручником... Куди, як, ніхто не знає. Залишила на столі листівку: „Виїжджаю з М. Цілую. Клава“. Свавільна дівчина. Признатись, я був, як осел, якого гладять попід шию з наміром огріти по хребті ломакою. Принаймні я себе так почував. А вийшло навпаки: спробу повинитися в моїй провині Галя стрінула протестом. Так таки протестом. Вона не заперечує: це правда, що вона одної думки з Голубенком. Але...

„Я хочу, щоб і ви були одної думки“ -- це була її вимога. Що я мав робити? Я салдат — нікчема перед нею. Обіцяв коритись їй. Казарма, муштра — це до чорта.

Ніжно гладила її рука мою нечесану давно немиту голову: „Не треба лаятись“ — казала лагідно. Наш рай розвіяв Голубенко, цей „слідонюх“, мара його

принесла. Сьогодні в городі есер піймався, переказував нам свіжу новину.

— Есер, — по правді я не знав цієї птиці, але все-ж таки зробив розумний вигляд.

— Бамбула не есер, мене-б ніколи не зловили.

— Вас?

— Мене.

— Припустімо, припустімо, — сміявся Голубенко. — Я теж тієї думки, що не всі салдати боягузи. Мене робили боягузом перед Галею.

— Держу парі.

— На що?

— На що ви хочете?

Я бачив, як зблідла Галя: „Не треба, я не хочу. Чуєте?“ — протестувала. Голубенко зміряв мене колючими очима, не кажучи нічого, розпорів ножем у шапці підшивку.

— Ви знаєте мене і взагалі ви дещо знаєте, зробіть для мене товариську послугу, повісьте там у себе десь оце — і передав мені...

„Товариші Салдати!!!“ — прочитав я надрукований дрібно заголовок і спокійно заховав відозву.

— Повісите?

— Ну-да!

.....

Маковський дочитав уривка.

— Як ви дивитесь на це? — питав схвильовано.

— Серйозна справа. Треба зараз-же донести батальйонному й накрити сокола, — радив йому бесідник.

— Правильно! Ах ти-ж морока, — бідкався Маковський. — Доведеться зараз-же арештувати цього... як його... Міхальченка. Церанська, де я чув це прізвище?

— Наївний ти, Володю, — докоряв його бесідник. — Працює жалібницею. Ти поспішай, коли не хочеш бути все своє життя поручником од інфантерії.

По цьому слові Трухинова тінь сковзнула по стіні й напівтемним коридором стала віддалятися чим далі — ближче до казарми.

— Ах, ти-ж, мати твою на Лисій горі вінчано, — насили переводив дух, а в горлі пакол не язик, не повертається, так приголомшила його підслухана розмова.

„Що-ж його тепер подієш, га?.. Бачив сам, як та відозва на стіні приліплена в одхожому висіла“...

Трухин обмірковував, якого способу йому добрати, земляка з біди як виручити.

„Вістун!“ — гукали з коридору.

Вискочив, як та пружина:

— Точно так. Посильний, ваше благородіє!

— Зажди! — звелів Маковський, повернувся й вніс. — Ось тобі пакет до батальйонного. Та швидше: одна нога тут, а друга там... Чекай! А прізвище твоє?

— Трухин буду, ваше благородіє, Петро.

— Трухин. Ну, рушай!

— Слухаю!

Згодом повз вартового, що затинав смачного хропака, поплив назустріч міським лихтарям неясний силует озброєного Трухина.

Батальйонна канцелярія.

Нема гармідери: не чути грюкоти дверей та човгання салдатських черевиків. Голубенко — писар вартовий кінчав роботу. Мляво бігало перо, на вії спускалася солодка втома, ще один абзац — і годі. Умо- стився на м'яке широке крісло..

„Ух, яка-ж нудота“ — позіхав.

Було сумно, а чому? — не вмів до ладу пояснити. Чи то сум, чи то передчуття якоїсь небезпеки.

„Де він дівся, ідіїот, отой вартовий офіцер? Тре- ба-ж цю роботу здати, чи я сидітиму отут до ранку коло неї“.

Задзеленчав телефонний апарат і рівночасно грюк- нули дверима. Озирнувся: якийсь земляк очима вгруз йому в потилицю.

Молодший писар, що дрімав до цього часу за сто- лом, підвівся й лінки продмухав телефонну мушлю.

— Батальйонна канцелярія! Кого? Голубенка? Є! Вас просять.

Голубенко підійшов до апарата: — Слухаю. Так точно. Ні. Робота скінчена..

— А ти за чим? — питав молодший писар зем- ляка.

— До батальйонного, — показував пакета.

Узяти з рук, оглянути, це все, що міг зробити молодший писар.

— Пакет виходить дуже основательно сек- ретний. Сам то я, конешно, не могу, а позвати офі- цера можна.. Обожди! — І вийшов.

Голубенко, його ніх ніколи не обдурював. Десь близько пахло небезпекою. Тривожно позирав земляк.

— Ви хочете мене спитати щось?

— Пошти нічого, — відповів недбало.

— Ви з якої роти?

— 5-ї.

— Михальченка Дмитра не знаєте?

Земляк захвилювався, глянув боязно на двері й несподівано зашепотів.

— А ви знаєте його? Засипався він, цей Михальченко... Потому, як сочиненіє його Галушка зводний наш узяв і ротному доставив, лярва.

— І що-ж його, цього? Михальченка, арештували? — зібравши всю свою вольову силу, байдуже випитував бувалий Голубенко.

— На маньоврах він, нічого ще не знає, — шепотів конспіративно Трухин. — Я значить як усьому свідок і Галушку в ротного на власні очі бачив... Шкода, втоплять гади чоловіка.

— А ви-б йому переказали, — радив Голубенко.

— Перекажемо. Ото тільки пакета здам і...

Вернувся писар:

— Зараз буде ад'ютант.

Голубенко одягався, нашвидку збирав розкидані папери по столі.

— Скажете, коли питатиме про мене ад'ютант, що я зараз-же прийду.

— Знаємо ми вас, — мугикнув писар йому вслід підморгуючи.

Телефонний апарат залився довгим дзеленчанням.

— Яка там сволоч... Батальйонна канцелярія! Так точно. Ні, нема. Нема нікого. Хто? Слухаю, ваш благородь, молодший писар. Точно так. У цю-ж хвилину, зараз. Слухаю!

У дверях блиснули ад'ютантові погони.

— Ваше благородіє, екстрено до телефону просять вас.

Ад'ютант розміреними кроками наблизився до апарату.

— Ад'ютант, я слухаю. Це ти, Володю? Ну? Тричі викликав. Що трапилось? Михальченко? Ні чорта не розумію. Голубенко? Ну? щоденник... слухаю! Організація... яка організація? Ти з глузду з'їхав? — вилаявся брудно ад'ютант.— Володю, слухай! Що? Не треба, чуєш? Приїзди сюди, я зараз-же негайно з рапортом... А, чорт!..— стурбовано повісив трубку.

— Де Голубенко? — присікався до писаря.

— Не знаю, ваше благородіє, десь вийшов.

— Вийшов, чорт! Зараз-же, тільки-но прийде, скажи мені... А ти чого стовбичиш тут? — побачив Трухина.

— Пакет їх благородія...

— Давай, осел! — і вихопивши з рук пакета, ад'ютант прожогом вискочив із канцелярії.

— Іди, земляче, й не оглядайся, — порадив Трухинові писар.

До канцелярії, не зважаючи на пізній час, прибув полковник, батальйонний командир. На всі кінці в апа-

рат — полковникове розпорядження: викликалися негайно ротні командири, писарська команда.

— Змінити пропуск і пароль. Припинити муштрові маневри!

І ад'ютант передавав:

— Змінити пропуск і пароль. Припинити муштрові маневри.

Наче миші з нір, один по одному з'являлись ротні офіцери. Балакали, що трапилась подія незвичайної ваги. Хтось висловив непевну гадку про евакуацію. Дійшло до того, що поручник Горбоніс, відомий „верний муж і сем'янін“, нишком вибрався на двір, на візника й поїхав попередити свою дружину. Певної причини, що призвела до такої метушні, ніхто не знав і через це всі офіцери поки-що тривожно позирали на полковника. Похнюплено сидів, забравшись до найдалшого кутка, Маковський. Ревізували всі папери. Перебирали все до клаптика й коли переконалися, що все гаразд, полковник прояснів.

— Панове командири, наша бесіда відбудеться в моєму кабінеті, прошу!

Грюкнули в-останнє двері, батальйонна канцелярія затихла, причаїлася, молодший писар аж тоді очувався й філософічно вирік:

— Дааа, батінька мой, катавасія...

Чорна пелена глухої ночі завішала муштрове поле. Поміж чагарями в невеличкій балці рухались мовчазні силуети ланцюгом, — це муштрові маневри.

— Сій! Залж!

Здаля неясний силует, згодом перетворюється в постать і просто чимчикує на заставу.

— Пропуск!

Постать зупиняється: — Свої!

„У-ра!“ — уривчаста команда. Хтось запалює сірника й освітлює бранцеве обличчя. На вустах начальника застави Гризла здивовано залякла лайка.

— Це ти? Який біс тебе сюди приніс?

„Бранець“, його приятель — старшина звязкової команди, нарікав:

— Наказ, рожен йому в живіт. Веди людей додому.

Дмитро на лівому крилі застави — вуха в ціль.

— А це-ж чому? — питався Гризло.

Голос бесідника знизився й розплився в шумах — шелестах чагарникових: доброволець... баба... канцелярія... арештувати...

„Небезпека“, — чітко проказало серце й пульс. З-під козирка Дмитрового кашкета викотилося дві краплі поту. Гризло вилаяв когось брудною лайкою, кого? — Вгадати було важко. Чагарник шумів, як тичба відьом з Лисої гори, — прокляті шуми. А пульс прискорював свої короткі удари: небезпека, небезпека, небезпека.

„Бранець“, розповівши Гризлові всі новини, подався з ним до керівника маневрів. Муштрове поле оголилось. Шляхом, виблискуючи цигарками, ритмічно посувалася колона...

— Що-дня-б отак! — раділи салдати, бо вертались на спочинок. Жартували:

— Фельдфебель наш язик свій на курок узяв.

Гризло з виглядом овечої покори мовчки плентався в хвості своєї роти. Спроба вивідати щось від нього аж ніяк не вдалася Дмитрові: фельдфебель мовчки стежив за Дмитром, за кожним його рухом, де той повертається.

І знову, як і на маневрах, пульс прискорював свої короткі вдари: небезпека, небезпека, небезпека...

Колона підійшла вже трохи що не до воріт, коли Дмитро почув позаду чийсь дотик:

— До казарми не заходь,— застерігав його на вухо хтось. По спині поповзли мурахи, голова, не повертаючись, впізнала Трухина.

— Галушка значить сочиненіє твое найшов і ротному, анахтема, доставив,— звідомляв таємно Трухин.

Чи треба ще було пояснень? Його щоденник, ротний і Галушка...

„Мусиш утікати“ — руба говорило серце мозкові. Дмитро навшпиньках, наче злодій, залишивши Трухина, спочатку обминув ворота, посірів невиразною плямсю за муром, а коли по той бік на широкому дворі почув коротке „розійтись“, зціпивши зуби, кинувся в обійми чорної, як смуток, ночі.

— Прощай, казармо. Можливо Кузка більше не спитає, „з якого боку в тебе Хранція“.

...Ночко тьомна, я боюся, проводі мня, Маруся...

— Юрку, кинь ти ік собачій матері свою Марусю! Глянь, якась очмана наближається...

Патруль замовк:

— Яка очмана? де?

— Он просто чимчикує. Бачиш?

— „Провожала до вокзала“...— Ні чорта я не бачу!

— Сліпцун чортів,— вилаяв його товариш.— Он дивись!— і показав рукою.

— „Та ридала три квартала“... Дивися сам! Казав тому зануді розводящому: я ще не видужав і на очі не бачу.

Батальйонна команда тих, що видужують, за негайним розпорядженням батальйонного командира пішла опівночі на варту по всіх міських вулицях. Наказ: без пропуску — на гавптвахту.

— Ба й справді хтось іде,— рішив патруль, коли побачив оддалік сіру шинелю.— Стій, земляче!

Дмитро спинився, застережливо ізняв з плеча гвинтівку.

— Пропустіть, я забув пропуск.

— Без пропуску ніяк не можна,— пояснила люфа того ж самого калібру.— Юрку, заведи ти землячка на пост.

— А ти з яких будеш: нальотчик, дезертир? — цікавився Юрко, забираючи насамперед із рук гвинтівку.

Дмитро не відповів. Хіба не однаково. Смирно йшов у супроводі патруля й не вірив: „Невже-ж це отакий кінець?“

— Ти звідкіль будеш? З якого краю, земляче? — запитував охочий до розмов патруль.

— З Басарабії.

— Диви! Виходить ми з тобою земляки... Повіту ти якого?

— Балтщину ти знаєш?

— Я не знаю? Ах ти-ж матері твоїй ковінька! Земляки ми виходить з тобою настоящі. Волости якої?

— Волости? — розмова зацікавила Дмитра, патруль був молодий, наївний, мов ягня.

— Волости...—і він назвав.

— З цієї самої і я. Цикінівка — це-ж недалеко!

— А я з Антонівки, — вибрав навмання село Дмитро.

— З Антонівки, — патруль кумедно проковтнув повен рот слини. — Левонтія Причепу знаєш?

Було ясно, що в Антонівці десь є Причепа.

— Знаю, він...

— Мою сестру засватав, — перебив патруль і після цього вже розповідав: — Розумний чоловічина, не слухав я його, а то-б гуляв тепер по чистій дома. Ех.

Це здається вплинуло на земляка, бо замість того, щоб іти на пост, він зупинився. Десь далеко на окраїнах скавчали пси, підсліпувало блимав газовий ліхтар — вони були на С—ькій вулиці.

— Знаєш що, земляче? — голос патруля звучав зворушливо. — Хто-б ти там не був, яке мені до тебе діло? Раз ти земляк, Левонтія Причепу знаєш, хіба ми татари чи що? На тобі твою гвинтівку й рушай собі з богом, на!.. — вертав гвинтівку.

Дмитро не сподівався цього. Оця ширість, цей наївний тон, якась Антонівка й Причепка... — Дякую, — єдине, що він міг схвильовано промовити.

— Нема за що, — засоромився чомусь патруль, — молодий ще ти, я бачу, серий. Давно тебе забрали?

— Ні, недавно, — признався щиро.

— Видно, серий... А куди-ж ти йдеш?

— До штабу.

— Ай, архаровці! — добірна лайка розбудила сонну вулицю. — Послали чоловіка... Як-же ти туди потрапиш? Тебе-ж на першому посту ізловлять.

Головне, це було — здихатись цього щирого не в міру земляка.

— Яюсь я потраплю... Всього найкращого!

— Іди здоров. Тільки як-же-ж ти... Чекай! — і, склавши рупором долоні, патруль прошепотів: „протірка“.

— Коли в Антонівці будеш, кланяйся Левонтію, скажи: від шуряка Антона, — голосно додав услід.

Дмитро не чув останніх патрулевих слів. Незрима владна сила підганяла: швидше... швидше...

Ноги, немов листя на осичині, дрижали. Спотикаючись, добрався до знайомого парадного і далі східцями навпомацки — намацав гудзика: короткі три дзвінки й до млости довга павза... Може спить?.. Іще. Іще. Три-вожно, лунко сипались дзвінки. Нема — переконався. І раптом десь пропала вся його енергія.

Зійшов поволі до парадного: безлюдна вулиця, сповита чорним мороком, мовчала й він мовчав, стояв, як марево опівнічного гнома.

— Дімо! — це йому причулося чи...

— ... Дімо! — знову від воріт. Не тямлячись, летів туди окрилений надією, від паркана йому назустріч постать — Галя.

— Тихше, Дімо, йдїть сюди.— За руки, як дитину, потягла до двору.

Небезпека виссала з нього останні сили. Гвинтівка вислизнула з рук і з грюком полетїла на брук.

— Що трапилось, кажїть? — питала, як завжди, звичайно.

— ... Щоденник мїй, де все записано...— насилу розповїв подробиці. Мовчки вислухала все без жадного докору. Тїльки очї спалахнули гей-би два зеленкуватї вогники.

— Патрулі на вулицях? Це гїрше,— і задумливо оглянула блискучу бравнїнгову люфу. Галин спокїй привернув до нього сили. Її очї? — За ними можна йти на тисячі багнетїв.

— Нам треба вибратись туди,— вказала на рїг вулицї.

— Ходїмо. У мене пропуск,— одказав рїшуче. На екранї — вулицї безлюдним пїшоходом поспїшали двоє.

Вона:

— Запам'ятайте пропуск. Ідїть смїливо. Тут недалеко (наближаються до рогу вулицї).

Патруль:

— Стїй! Пропуск?

— Протїрка.

— Проходь. Догулялася, мамзелька.

— Відійди. Не бачиш, арештована, — суворо патрулеві.

— Ладно! — відійшов і їм услід: — Ех ти, матушка Расея. Када ми тебя образуем...

Він і вона поспішали.

Осінній хмурий день. На вулиці до станції й назад бігали з газетами підлітки.

— Последніє телеграми! Пораженіє Гінденбурга! Сто тисяч пленних немцев!

На пішоходах рясно людей. Пристойний батя задоволено погладжував хреста.

— Господь нас не лишає милости своєї.

— Ось вони, голубчики! — Здаля з туману виплила сіра колона. Оркестра шматувала туман бравурним маршем. Попереду командир колони.

— Айть! два! Айть! два!

...Чубарики, чубчики, калина ..

Хтось захоплено кричав „ура“. Якась сантиментальна дама:

— Салдатік мой родимий, с каким благоговенієм я понесу твою шінель.

На відповідь:

— Умативайся, бляха!

— Ліве крило, руш! Просто!

— Ах, мамочка, какой красивий офіцер!

Назустріч тичба полонених німців: змучені, обдерті, босі... (Твоя краса, далекий фатерлянде...).

— Русіше фронт? — їх теж так само гучно виправляли, а тепер вони такі злиденні, і люди ці, на пішоходах, вийшли з них поглузувати.

— Гох, дойчлянд! — гордо кинули юрбі в обличчя. Хтось симулював істерику.

— Вот оні, стервеци, немци, нашіх братьєв убівають! — Полетіло кільки каменюк. Дрантиво вдягнене пенсне репетувало:

— Образумьтесь, господа, оні не віновати!

— Шпійон, — сичали патріоти, а городовик уже ловив за комір необачного студента.

... „Чубарики, чубчики, калина“... — і верхівці кавалеристи, що з лайкою зганяли в купу нагаями синів гордого фатерлянду. Маршова колона посувалася до станції — на поїзд.

Задумливо марширував на лівому крилі своєї ланки Трухин. Якась молода симпатична жінка підбігла до колони і тицнула йому пуделко папірос.

— Знайома баринька? — спитав Кузка, позираючи на папіроси.

— А тобі що? Ти спрос? — цього було досить, щоб у Кузки вкоротилася охота до розмови. Трухина всі мали за „особого“ відтоді, як військовий суд — плюгавенький, низенький генерал за справу 815 викинув Маковського з кадровою на фронт, — його боялись.

Рясніло зморшками чоло. Ніяк не міг збагнути цього гасла: мир хатинам, війна палацам, що прочитав його в „одхожому“.

Ну, скажімо так: піхота та ще роздивляється, а

артилерія — їй усе ні по чому, хатина, палац... тільки курява догори здійметься. Міркування огинались, наче норовистий кінь. Оркестра плутала думки. Колона важко кидала в повітря:

..Ти послушай, злий германець,
Брось Рассю воввать...

А на станції стояв наготові паротяг, чекаючи наказу везти свіжу порцію туди, де кожний електрон насичений прокляттям, де кров із лайнаком каляє ще живий притомний мозок, де земля ригає динамітами і небо плаче олив'яними слізьми, в жахливу пашу Молоха — на фронт.

Останній переклик.

— Михальченко!

— Утік,— відповідає хтось.

Маковський, командир колони, мовчки викреслив рядок з арматурного реєстру.

.

Рання ранкова імла обволікала паротяг, за ним теплушки, навантажені строкато, одбивали об крицеві рейки: „дезертир, дезертир, дезертир“.

На самотньому глухому гальмі сидів, дрижав від холоду Дмитро. Сльота осіння й вітер. Блимали незгаслі ще полтавські лихтарі — прощались з поїздом. Утікав назад до матери в село, бо хто-ж як не вона могла переховати сина...

Не уявляв собі, що буде далі. Одна думка: „Не словитися в дорозі“ полонила все його єство. Нило

серце, викликало перед очі енергійний образ Галі: „Вона може все, а ти ганчірка“,— глузував жорстоко сам із себе й зараз-же збирав усю свою вольову силу. „Що я ганчірка, це не доведено“— погрожував комусь у далечінь. На гальмі ставало холодно. Пронизливий упертий вітер забирався під шинелю, дув колючими голками в груди, гарячим приском посипав чоло...

„Усі ознаки висипного тифу“— написав-би лікар перед тим, як посилати до шпиталю. Дмитро горів на тиф.

„Мабуть, застудився трохи на маневрах“,— думав, захищаючись від вітру, що гуляв на гальмі. Мляво посувався паротяг, зупинявся трохи не на кожній станції, що-разу збільшуючи за собою хвіст теплушок. Дорогою Дмитро висовував гарячу хвору голову і намагався полічити всі вагони. З його лічби нічого не виходило.

— Куди це стільки пруть вагонів? І навіщо так багато їх, не дати ходу паротягові?— Нараз Дмитрові показалося, що паротяг тихенько перейшов на другі рейки. Набрив пари, свиснув і погнав назад, що-сили, до Полтави...

„Дезертир, дезертир, дезертир“...— раділи під вагонами колеса. Дмитро спочатку задубів, а потім пригадав: він переборє поїзда...

Ухопився за гальмо й почав скажено з усієї сили гальмувати. Гнулося залізо під руками, загальмовані колеса рипіли, а паротяг, немов віддавшись непоборній силі, мчав, прискорюючи рух.

„Силою нічого не подієш, треба братися на хитрощі“, — вирішив Дмитро.— „Головне це обдурити поїзда: накритися шинелею й чекати, поки він притишить хід, а тоді скочити... Тихенько скочити“. Присів, затулив обличчя полами шинелі, причаївся, закривавючи безсило очі. Поїзд мчав.

На невеличкій станції, де паротяг пройшов не зупиняючись, до гальмової будки причепився й сів, щоб їхати до Київа, безвусий молодий юнак. Власне не до Київа, — до вузлової станції. А там мав висісти й чекати на поштового. Благенька шинелина і новий мішок кольору „хакі“ — все добро його.

— Посунься, землячок, — хотів сховатися від вітру. Дмитро прочунився.

Побачив коло себе юнака-салдата й захолов: „Це приставили арештувати“ — ворухнулося в його розпаленому мозкові. Не кажучи нічого юнакові, він одсунувся на край площадки. Юнак скинув коло себе свого, видко остогидлого йому мішка і розім'яв набряклі плечі.

— Далеко їдеш, землячок?

— До Полтави, — почув відповідь.

— До Полтави! — щиро здивувався молодий юнак. — Так це-ж поїзд не туди.

Дмитро мовчав. У нього раптом зародилось рішення: вилізти на вагоновий дах, перелізти на той бік, на вільну, що там є, площадку й таким чином здихатись непроханого супутника. На площадці лежали два мішки, однакові на колір. Дмитро поцупив ближчого

до себе, зіп'явся на примерзлі ноги й балансуючи став дертися нагору.

— Куди ти? Стій! — Супутник учепився за мішок. Це був його мішок. — Ах, ти-ж воряга. — Стягував Дмитра до себе на площадку.

— Пустити, — хрипів Дмитро, силкуючись одбитися ногами.

— А до коменданта ти не хочеш? — не пускав юнак.

Між ними почалася завзята бійка. Хворий бився до останнього, напружуючи сили. Слово „комендант“ надало йому дикої енергії. Сопіли, мов ті борсуки, водили один одного за груди по вузькій площадці. Спліталися в один міцний клубок: кусалися, кричали, намагаючися криком зупинити поїзда.

Останній крик — був Дмитрового супутника. Припертий до слизького краю, молодий юнак не втримався, не так ступив і полетів на рейки, під колеса...

„Так-так, так-так, так-так“... — розносили вітри осінні. На гальмі валялися розкидані папери й шмаття, випало з роздертого мішка — сліди кошмарної пригоди.

Дмитро зіпхав те все в мішок і зав'язав. Скажено билося нікчемне серце. Почував, що сили його танули. Страшне напруження, наявність заподіяного злочину збивали з ніг. На очі насувалася велика чорна пляма, розповзалася, мов незастужені драгли, по жилах замість крові: „Трішечки спочити“ — впав чолом гарячим на площадку...

Непритомного Дмитра стягнули на вантажній ч. 2. При ньому був новий мішок кольору „хакі“, а в мішку його військові... Бондаренкові папери. Київський пересувний шпиталь прийняв його на лікування.

— Я привласнив чуже прізвище й документи,— намагався всім довести хворий. Але лікарі й жалібниці замість вірити йому приносили до ліжка термометра.

— 40,5 — міряли під пахвами. Шпитальна таблиця над ліжком ясно говорила:

„Бондаренко Гнат Іванович“.

З шпиталю, коли вже Дмитро одужав, київський запасний батальйон прийняв його, як Бондаренка. Мусів скоритися долі. Не судилось матері переховати сина. До шпитальної таблиці життя згодом дописало:

„Бондаренко Гнат Іванович, юнак 1-шої чоти“... майбутній прапорщик.

Марта, що лишилася в далекому селі, недаремно мріяла про золоті погони.

ЧАСТИНА ДРУГА.

...Різними шляхами посувалася до фронту знеможена довгими переходами маршова колона.

Галичина.

Великий Чортківський шлях простував поміж згаріщами-селищами, слідами минулих боїв. Надворі стояв погожий травень. Шкварило сонце. Важка амуніція й гвинтівка ледве не валили з ніг.

Від спочинку до спочинку тяжіла гостра напружена мовчанка, тільки де-не-де хтось бовкне пару теплих слів на адресу „начальства“.

Проходили повз старі позиції. Недавні свідки минулого страхіття... Пахло людським трупом. Понад шляхом ще й досі стояли могили нашвидку похованих вояків, ледве вкритих землею. Тепер земля осіла і могили „грілися на сонці“.

...Сміялися, вищиривши зуби, розчавлені скелети, стреміли зведені зчорнілі руки, тут лежали поруч: німець, руський, австріяк.

Ген полями їжачились колючі дроти, чорніли великими пащами колишні сліди фугасів і росли полини — нащадкам на науку.

Шлях простував до фронту.

36-та маршова рота, що ранком рушила зі штабу 41-ї дивізії, над вечір підійшла до села — місця розташування польового штабу 162-го стрілецького полку. За селом давно вже чекали на неї заздальгідь вислані „квартир'єри“. Це був останній привал. А далі — звідціль за три кілометри — причаїлися шанці.

— Спочити! — наказав командир роти і знесилені маршовики покотом лягли обабіч шляху на качавах. Сьогодні на фронті спокійно. Кільки днів на цій ділянці точився впертий бій. Сподівалися прориву фронту, але...

— Наші потовкли їм задниці і німці кинули гнуть кирпичу, — так розповідали „квартир'єри“.

Ротний командир, ще зовсім молодий безвусий пра-

порщик, із цікавістю наводив на шанці свого польового бінокля. Чулися салдатські репліки.

— Зразу дивишся, воно ніби-то й антересно. А прийде така планета, що бабі під спідницю вліз-би, тільки-б не дивитись.

Шанці не виявляли жодних ознак життя. Дві сірі ламані смуги в долині й на горі тягнулися вздовж, а в них сиділи ті, що клали голови за батьківщину.

— Буває ще й таке,— навчав старий фронтовик маршовиків.— Ото, приміром, закурюєш цигарку, а там помітили і...

Раптом над горішньою смугою шанців зринула вгору ракета, друга, третя... Вечір одягся в червонозловісний колір ракет.

— Помітили,— зблідли маршовики. Хтось гукав:

— Ховайте, ваше благородіє, людей, бо потовче сучої пари німець.

На канавах заметушились. По той бік шанців бовкнула гармата і набій, спираючись на траєкторію в п'ять кілометрів, привітався з маршовою ротою. Перший набій: пахло сірчаком і ще чимсь дуже схожим на прокисле пиво...

Другий, третій, четвертий набій за набоем — механічно.

Перелякана рота втікала до села, а слідом за нею скорочували свої траєкторії набой. Кільки чоловіка захиталося й сині, як бузник, немічно звалилися на землю. Ворог бив отруєними набоями.

— Одягайте протигазі! Рота, стій!

Припали до землі. Сліпе прожекторове око, шугаючи вдовж фронту, шукало супротивника. Набої слалися всього за кільканадцять метрів, а в протигазах не було повітря.

— Не ворущись!!... Ех, ти мати... наша богородиця.

— Санітаари...— хрипів якийсь маршовик, зірвавши з себе протигаз.

Набій зі свистом розсідається посеред роти, в живу гущу й робить кашу з мозку й кишок.

— ...Невеличка неприємність,— сміявся полковник, тоді як рота прибула до штабу, втративши третину багнетів.— Це буває що-вечора, коли до шанців наїздять кухні.

— Здоровлю вас, братця, будете вояками А...ського залізного полку!

Вояки красномовно промовчали. Стояв наготові провідник — рота мала вийти „на участок“. Провідник, старий досвідчений фельдфебель навчав маршовиків:

— Не треба стукать котьолками. Гомоніти аж ніяк не можна, папіросу запалити боже бережи...

Прапорщик серйозно слухав те, що говорив йому полковник.

— Позавчора в ділі ми посіяли чимало офіцерів. Вас ми мітимо на командира невідомо ще якої роти, а поки-що ви йдете під керунок командира 2-го батальйону. Будьте обережні. До побачення.

— Ведіть! — почувла рота.

Зберігаючи сувору тишу, обережно рушила колона спочатку до резерву, а звідтіль вузьким хвилястим хідником, прокопаним в землі, до бойових шанців.

— Мені треба 200 чоловіка (багнетів) на поповнення моїх втрат,— жалівся молодому офіцерові комбат. Низького росту, балакучий, мов бительня, що нею тіпають коноплі, капітан розповідав:

— Ви не знаєте ще німців. Німці й мад'яри, ну й народ, я вам кажу. Коли це справді бог творив їх на свою подобу, то, вибачте за вислів, він порядне стерво. З мого батальйону що-дня вибуває коло 20 багнетів. Я не кажу вже про офіцерів... Будьте обережні! Німці й мад'яри не люблять не в пору показаного носа. Може нап'ємося чайку? Кортить порозмовляти — свіжий чоловік і... Ваше прізвище — спитав, нарешті, він.

— Бондаренко,—чемно посміхнувся прапорщик.

— Антоне, дай-но самоварчика! — У мене є для вас вакансія... Позавчора ввечері „ззільнився“ підпоручник Іванів, командир 7-ї роти. За годину я вас поведу до шанців, а тепер спустіться вниз, сюди хідником... Тааак!.. Ось моя господа, пане прапорщику, прошу! — Капітан гостинно відчинив блиндажовану землянку.— Три дубові накоти і півтора метри зверху землі — гарантія. Хе-хе-хе! — підсміювався, пропускаючи повз себе Бондаренка.

У середині в землянці сиділо й розважалося за картами кілька офіцерів.

— Панове, радійте! — гукав капітан,— знайшовся

експонат, гідний нашої уваги. Прапорщик Бондаренко, прошу!

Офіцери радо привіталися.

— Пошматуй мене, німецька гранато! — провадив веселий капітан. — Коли молодий прапорщик прибуває на фронт, у нього завжди є про що оповідати... Пане прапорщику, швидше розвантажуйте свій мозок. Справді-ж, шкода, коли шельми німці догадаються пустити на вітер стільки цікавого матеріалу.

Згодом на столі, з чотирьох палів одної дошки, парував гарячий самовар. Бондаренко „розвантажував“ свій мозок.

— До ста чортів, — обурювався поручник Висоцький. — Тут наші салдати вже навчилися одрізняти свої воші від офіцерських...

— А там б...к!

Розмову перебив польовий телефон.

— Слухаю. Еге. Яка ділянка. Чоорт! — капітан шпурнув од себе трубку. — На ділянці 7-ої роти щойно зловили перекинчика. Слово чести, кепська це прикмета. Ці анахтеми німці дня не проживуть, щоб не встругнути нам якоїсь неприємности. Прошу на місця, панове!

Офіцери залишали землянку. Висоцького цікавив Бондаренко.

— Ви з якої школи?

— Київської третьої.

— Ого! Значить ми одного поля ягоди... Я теж проходив там свій курс наук. Вас недавно випустили?

— Так.

— А я вже другий рік на фронті... До побачення. Колись ми поговоримо,— моргнув промовисто Висоцький і зараз-же метнувся геть.

Бондаренко поспішав за капітаном. Над шанцями вгорі — ракети. Крехтав тривожно кулемет. На відповідь йому — гранати, бомби...

— Шельми! Баварські повії! — лаяв німців капітан. — Напали на заставу... Швидше, швидше!

Без навички молодий прапорщик раз-у-раз наскакував на траверзи й летів на землю сторчака. На думці — пропозиція Висоцького: „Колись ми поговоримо“...

Про що? — Ніколи було думати.

„На фронті хмариться“ — це каже балакучий капітан. Що-дня прибували свіжі маршові роти. Концентрувалися резерви. З фортець перевозилися важкі гармати. Ночами цілі дивізії блукали — переходили на інші бойові ділянки. Якась невидима рука пересувала, перемайстровувала фронтову будову.

Бетонні супротивникові шанці причаїлись.

Ночами наші „секрети“ чули гамір, бачили світлові гасла, а ранками свіжа земля — на траверзах — жовтіла...

Ранками салдати вільно вигрівалися на сонці: камради подобрішали.

Присадкуватий кулеметчик, — обличчя „чорти горох молотили“, — сидів зверху на бруствері з німецькою цигаркою в зубах і завзято спльовував на чоботи своїх бесідників.

— Повземо ето ми до секретів їхніх, значить пробираємось...

Слухаю: собачка їхня, обнаковенно вчоная, почала гавкати... Вони стріляти, наші — тікати. Вийшло так, що я й одбився...

— Кави захотів? — моргнуло око.

— А разі я тебе питаю? Ти гляди.. Зловили мене, братця! Ех, думаю собі, голова ти моя удалая... Хоч би був мішок на себе взяв із новою мундіровкою. Зловили й вести—не ведуть. Пан, кажу, возьми гвинтівку в мене з рук. Потому, який-же пленний я, коли гвинтівка на руках. А вони сміються, шельми! Один так мене по спині поплескав: „гут, русіш, гут, камрад“. А другий — той по-нашому...

— Ниннуу?! Береш на пушку, землячок?

— Що, не вірите? Я вам, як воно було, докажу!

Кулеметчик оглядівся, чи нема де поблизу „начальства“, поліз до себе за халяву.

— Черногуз ніколи, хлопці, не брехав, дивіться! — обережно розгорнув друковану добірними літерами листівку: — Бачили? Читайте!

До листівки разом причепилося декільки рук—читали:

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ВОЯКАМ УКРАЇНЦЯМ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ.

Панове браття!

Алярм світової війни примушує вас боротися за право російського царату. Зневолена руська нація (хахли...) віками гарує під п'ятов московського самодержавства. „З ласки божої“ всеросійський жандар так ся воліє поводити в вашому краю, що не маєте ані просвіти, ані права вольного народу, що сам си воліє собов правити.

Панове браття!

Ми, вояки — українські січові стрільці одної з вами крові й віри православної — закликаємо вас переходити на наш бік.

Станьмо попліч!

Ваші, кріси, машингвери, канони не гідні ціляти по нас, боьте маєте в нас ваших братів. Ми розкриваємо вам наші груди.

Доволі війни! Доволі крові!
Ми, як і всі, жадаємо миру!

...Листівка була досить поважним перекональним аргументом. Черногуз не брехав.

Правда, подекуди важко було второпати зміст, але останні слова — „ми, як і всі, жадаємо миру“ — розуміли всі.

— Звісно, воно правильно, — погоджувався дехто. — Миру очінь даже скоро треба...

— А чому вони до нас не переходять, га?

— Правильно! Чому не переходять?

Черногуз зідхаючи обвів очима нетямущих бесідників.

— Не варить казанок ваш, братця! Скажім я... Воно, конешно, можна — кави їхньої попить, конешно, антіресно. Тільки щоб... — моргнув до офіцерської землянки — вони своїх, а ми своїх, разтуди їх тещу.

За кількисот метрів стриміли ворожі шанці. Сонце любовно горнулося до них і до наших. Ось вони повилазили із шанців — грітися — привітно махають залізними касками.

— Паа..ооов... — котиться з їхнього боку.

— Ну, як ти його битимеш, сучого сина?! Ану-ж я... — набравши в легені повітря, Черногуз гукнув щосили:

— Гооов паа...

— ...ооо — відповіли ворожі шанці.

— Гооо... — гукав Черногуз, захлинаючись бадьорим сміхом.

— Ах, ви-ж, матері вашій ковінька, га! Тиліхвона-б туди провести... Гооо...

Шанці перекликалися. Примара війни зникла, розвіялась. Хтось раптом нагадав про „ротного“.

— Вийде, буде лаятись.

— Наш новий „ротний“? — Черногуз категорично заперечив. — До салдата в жисть ніколи не причепиться!

— Чудак він якийсь, — сміявся сухорлявий довгоносий салдатик. — Стою я отс значить наблюдательом... Підходить — „здоров, земляче“. Здравія, кажу, желяю, ваше благородіє.

— Ну, як там німці?

— Видать, кажу, спочивають, — не ворушаться.

— Вийняв папіроску, закурив — дав мені. „Наравиться тобі війна?“ — питає.

— Кажу: Не знаю, ваше благородіє.

— Сміється. „А німців, каже, за що б'еш?“

— Так точно, кажу, б'ю...

— А за що? Вони тобі що винні?

— Розміркував я так і сяк — кажу: так точно, винні. А він як зарегочеться, та: „маладец, земляк“.

— Сміявся з тебе, дурня, — переконано завважив Черногуз.

— А йди ти в... баню! — визвірився салдатик. —

Може він лиш випробовував у мене розуму, а ти: „сміявся“...

— Ротний? Дурень ти, земляк, як ота накладка на гвинтівці. Наш ротний, знаєш, він мені розказував: „дураки, говорить, б'ються“...— Чорногузів голос при-
чаївся. Салдати — голови до купи — слухали й не помітили, коли в повітрі заскиглили два набої й оповили курявою шанці.

— На бійниці! — лунала Бондаренкова команда. Починалася гарматна канонада...

„Наша доблестная армия Юго-Западного фронта нанесла противнику громадное поражение — прорыв фронта. Неприятельская армия отступает. Наши части преследуют разбитого противника. Число пленных и трофеев выясняется“.

(З газетних телеграм).

Це там, де п'яні шансонетки обіймали земгусарів, — а на фронті?

...Находила свіжа розстрільна, танула, її місце займала инша й крок по крокові посувалася вперед. Ворога не видно. Сині австрійські шинелі зливалися з обрієм, а обрій поливав розстрільну зливою „дум-дум“. Угорі скиглили шрапнелі й рясно плакали чавунними слізьми на землю...

Бойовий наказ: „За всяку ціну — взяти височину 100,58“.

Злива „дум-дум“ дужчала — розливалися червоні калюжі по полю — розстрільна залягла, бо далі посуватися не можна.

Тремтяча рука писала: „Продвіженіє вперьод не-
возможно: люди обречени на гібель. Прікажіте вре-
менно отойті на прежнюю позіцію“.

Димова завіса застилала все перед очима — замовк
останній кулемет...

Кулеметчик Черногуз — із виглядом дикого звіра—
в розхристаній до пояса сорочці приповз до „рот-
ного“:

— Ваш благородь, команда вся.. забили пуліміюта!
Подем наче вихор промчався дикий, божевільний
ляк:

— Спасааайсяааа!!!

В повітрі — несли жах, шипіли „чемодани“.

...Жах — це, коли пальці стають кігтями, колупаючи
землю; коли довкола сонце, весна — зелене збите поле
і на полі парують калюжі крови...

...Жах — це коли не знаєш, за віщо тебе розчавить
„чемодан“.

Бондаренко мляво підвівся на ноги. Його сіпали
за штани, за халяви, а він стояв, підставляючи під
кулі груди, й каламутними очима дивився на бенкет
заліза...

На розстрільну, просто на кулі, біг якийсь, хто
й зна з якої роти, молодий — майже дитина — офіцер.
Бідолаха божевільно вигукував: „братця, ратуйте мого
самовара“.

— Ваше благородіє, лягай! — гукав чотовий першої
чоти Лелека. — Чуєш, гей! — вхопив за ноги й пова-
лив, немов бика. Упав і покірно слухав, як стугоніла

від „чемоданів“ земля, як шуміла над головою чавуна злива куль і шрапнелів...

Уявилося далеке місто, залитий світлом будинок, естрада й на естраді п'яна шансонетка:

...Там прапорщик юний
Со взводом пехоти
Старався знамя полка отстоять...

... Голос шансонетки дзвенів йому над вухом, слався по полю трупами, відгукувався стоголосою луною войків — прокльонів, мерехтів перед очима сотнями скляних очей.

Тричі „ланцюжок“ намагався доставити до бойової лінії наказу й тричі уривався. Тільки за четвертим разом Лелека передав наказу командирові.

„Приказываю во что би то ни стало удержаться на занимаемой вами позиции до прибытия поддержки Ленкоранского полка“.

Позаду — за пів кілометра — йшла до помочи густа розстрільна. Обачний супротивник зараз-же помітив це й переніс туди вогонь.

Повисли білим димом — кільцями — шрапнелі. Дрібно січені кавалки чавуну нещадно поливали свіже поле...

Набої — „на удар“. Запахло присмаком отруйних газів.

Допомічна розстрільна залягла. Повзли назад поранені — сьогодні ленкоранцям не щастило.

Що це? Необачна помилка чи божевілля? Кулі ленкоранців сипались дощем у спину... Дві вогнясті

стрічки, своя й ворожа, схрестились на бойовій лінії, а в середині між ними чекала неминучого кінця жменька людей — рота прапорщика Бондаренка...

... Над ухом усе ще дзвенів нахабний голос шансонетки:

Одін он остался от всьї полуроти...

Перед очима мерехтіли постаті здичавілих, чорніших од землі людей. Гриміла канонада, передсмертні зойки акомпаніювали цій пекельній арії...

— Ваше благородіє, тікаймо!..— дві пари мускулястих рук тягли його назад.

Розстрільна ленкоранців покотилась полем, ще хвилина — друга, і на зустріч цій безтямній юрбі скажено гавкнули наші гармати. Завіса чавуну, заліза й диму загатила біг живої річки...

— Спасааайсяааа!!!

...Біг людей, що втратили людське обличчя, знову рвонувся вперед (його підганяли наші „резервні гармати“) — долиною, що припіралася до схилу — височини 100,58 — просто... під „машінгвери“.

Ах, цей настирливий голос знову дзвенів йому над вухом:

...Вечная память тебе, мой герой...

А може він і ця юрба вратуються, а може?... Тільки треба бути сміливим. Бондаренко зняв угору шанцеву лопатку й на фронті вперше прозвучало ще нечуване:

— Товаришіііі!

Салдати стали. Нечуваний бойовий клич — панічна маса ринула до нього, мов вода весняна на лотоки.

— Вперед, ура!

Розпачливе „ура“ котилося долиною, а йому назустріч захлинались од повени куль „машінгвери“.

Бігли в „лобову атаку“.

На тому боці божевільна метелиця куль; на цьому знята вгору шанцева лопатка й ні одного випалу: там — механічна наркоза, тут — колективна воля, ратування життя.

Уже видно сині шинелі й спаралізовані жахом обличчя — рідні галицькі обличчя..

— Урааа!

Височина поросла щетиною багнетів — замовкли машінгвери. Один момент панує холодна, як одвічні льоди бігунів, мертва тиша й після цього колону, що атакує, зустрічають знятими вгору руками:

— Пан ваш!!!

Виймали з ранців невеличкі пляшечки й наївчо, по-дитячому всім підносили:

— Шнапс, пане, шнапс... Шнапс, землячок...

Чорногуз присікався до „усусуса“¹⁾, що й досі ще стояв з гвинтівкою в руках.

— Пан кидай гверу²⁾, чуєш?

— Не вольно, пане, — лупав перелякано очима усусус.

— Вольно, от роззява! Ти-ж пленний, помімаєш? Давай шнапсу!

¹⁾ Усусус — галицький січовий стрілець.

²⁾ Гвера — рушниця.

„Роззява“ передав гвинтівку.

— Не маю, пане, шнапсу ніц нема.

— Як? Щоб це в тебе шнапсу не було? Вредний ти, земляк! Ану, чекай...—і несподівано для „усусуса“ Черногуз рвонув його за ранця так, що аж обсипалися ремінці, і заходився сам шукати шнапсу.

— Вредний ти, земляк! Що не кажи, а вредний,—приговорював.— Черевики бач які! Це вам по положенню дві пари, значить, видають—на ногах одна і в сумці... Харашо! А це що? Одіяло... дельне одіяло! Нам такого не дають. У нас „матка“, помімаєш? Солом'яна — одна на кільки чоловіка... Книжки! Коли-ж ти, землячок, читаєш їх? Штани новісінькі. І мундіровка... Го-го, якого в тебе барахла! Одіколон... Ай, сучий син! А каже „ніц нема“. Подаруй мені, братушка, одіяло!

І поки „усусус“ силкувався зрозуміти, чого від нього хоче Черногуз, останній, згорнувши „одіяло“, впакував його в мішок.

— Все їдно, коли не я, то козаки візьмуть,— пояснив здивованому бранцеві.

Захоплені „пани“ просилися відправити їх далі, бо знову починалась канонада. Прискореним кроком насувалася свіжа австрійська колона, манячіли здалеку сині шинелі.

Бродили санітари, прибираючи поранених
.
.

...Відходила австрійська армія, знесилена жорстокими

боями, на Карпати, а за нею йшли колонами наші полки, бригади, дивізії.

Тамтешні мешканці — гуцули боронили кожний цаль землі.

„Бо війна війною“...

Вискакували, як незримі демони, з темних борів, верховин і гей-би насіння лузали — „гостили москалів“.

-- Отут нам, братця, й жаба цицьки дасть, — сказав одного разу Черногуз.

...На візках, накритих халабудами, стогнали ті, в кого була надія прийти колись додому на одній нозі. Вуха ще ловило гуркіт гармат, ще в уяві ввиджалися страхіття фронту, але тут — на візку — можна спочити.

— У тебе що, земляк?

— Нинногааа...

— Оброблена на чисту?

— Переб...ой!

— Щасливий! — зідхав з легко пораненою рукою.

...І котились візки, навантажені покидьками фронту, туди, де їх чекало лікування на задхлій, брудній шпитальній соломі.

— Ахматова, приймайте свіжу порцію! -- гукав на жалібницю старший лікар.

Санітари зносили важко поранених.

Легко поранені, обійшовши всі намети, знову поверталися на „прийомку“.

— Сестрице, та що-ж це, будь воно неладне, га?

„Сестриця“ — їй ніколи — вислухала репліку й, не повертаючи голови, цідить:

— Ідіть, куди послали.

— Ні, ми вас допрашуємо — що це?

— Привезти — привезли...

— А тут нема, кажуть, місця.

— Братця, за що-ж це силу нашу марнують... душу їх мать! — голосив, вигойдуючи скаліченою рукою, молодий гармаш.

Тинялись обдерті, запорошені, з перев'язаними сяк-так ранами — висмаглі, як тінь, обличчя, об'юшені кров'ю шинелі теліпались на худих знеможених плечах.

Візки прибували, скидали „вантаж“ і знову квапились назад — не встигали перевозити...

Гармати гуділи, як далекий прибій морської бурі.

Санітари — з бойової лінії — робили висновки: „Прийдеться мазать п'яти. Минула наша масляна“...

Шпитальний комендант наказував негайно пакуватися — „прорив“ — бо шляхом торохтіла валка дивізійного обозу.

Навантажені фургони — „санітарки“ не могли вмістити всіх.

Поранені повзли слідом за „санітарками“, чіплялись за колеса, благаання мішма з матюками доповнювали краєвид цієї милої картини.

— Сестрице, зглянься, — поранений, розбита голова, підвівся й непритомний впав на шлях.

Ахматова спинила „санітарку“:

— Візьміть його!

— Куди-ж візьміть? — вагався санітар. — Хіба на ваше місце?

— Можна й на моє, — поклала непритомного й сама вмостилась на підніжок. — Поганяй!

Дорогою поранений прийшов до пам'яті:

— Сестрице...

— Що тобі?

— Спасибі, — на вустах заграла зболена усмішка.

Поправляючи його, Ахматова завважила: — Якого полку?

— А...ського 162, сестрице...

— А хто твій ротний? — приязно питала далі.

— Ротний? — Черногуз, а це був він, підперся ліктем, вдячно глянув на Ахматову й чомусь зідхнув:

— Прапорщик Бондаренко. Пулімйотчиком я, значить, їхнім був, — душевний чоловік, як-но не вбитий... Потому, — продовжував, — великий перепльот нам був — ліс корінням догори літав.

Коли-б він уважніше стежив за розмовою, то може й бачив-би, як вістка ця змінила сестрине обличчя... Хто й зна які думки роїлись в сестриній голові? Може думала про те, як „ліс корінням догори літав“, а може...

— Він бува не родич вам, сестрице?

— Хто?

— Наш ротний...

— Ні, — казала, низко нахиляючись до Черногуза.

Дибали поволі коні. Паніка минулася. Десь там, за горою, хивкали розпачливо поодинокі наші гармати.

На шляху спинилася обозна валка, чекаючи на коменданта, що, за висловом обозної команди, „подався в яр шукати дислокації“.

„Санітарка“ поминула валку й поїхала ген далі, аж туди, де причаїлося село в долині...

На вигоні біля старої церкви розпинали намети — бігали довкола сестри, гукаючи на санітарів.

Головний лікар зустрів Ахматову веселим вигуком:

— Ви, сестро, завжди наш арієргард!.. Заспокойтеся, нічого особливого не трапилось. Наші взяли свою першу лінію...

— Тут буде спокійніше вам, — завважила Ахматова. В голосі бренила неприхована іронія.

— О, не турбуйтеся! — вигороджувався лікар. — Ми зараз виряджаємо туди всіх санітарів. Ну й оказія. — Його покликали.

Ахматова, звелівши нести Черногуза, пішла за ним на „перев'язочну“.

Благання, матюки, сморід, це — „перев'язочна“. І тільки ввечері — по зміні — можна знайти час перепочити. Ахматова сиділа в бруднім наметі коло столу — перед нею адресована конверта: „Дієза армія, 162 А...ський полк, поручнику Висоцькому“ — листа писала.

Шановний Андрію Васильовичу!

Я вже писала вам про „Г-ка“. Він тепер у Києві. Просив, коли Вам не важко, пошукajte в себе в полку прапорщика Бондаренка. Оце все. Ахматова — 375 пересувний.

Польова цензура, прочитавши листа, даремно морочилася-б, шукаючи там підозрілого змісту.

162 А...ський полк покинув шанці й тепер ішов на відпочинок. Бондаренкова рота виходила на шлях — прилучитися до батальйону.

Салдати окликалися:

— Здоров, сьомая железная!

— Здрастуй, п'ята стальная!

Бондаренко й поручник Висоцький привітались. Подали руки. З того вечора — в землянці — він увесь час шукав зручного випадку, щоб побалакати з Висоцьким, але якось не щастило. Загадкова пропозиція: „Колись ми поговоримо“ — колом засіла в голові. Правда, вони бачились не раз, але то на позиціях, там не було місця й часу для розмов — кожний пильнував своєї роти.

Сьогодні час і місце дозволяли.

— Я маю вам дещо сказати конфіденційно, так би мовити, — Бондаренко взяв його під руку. — Може пройдемось?

— Будь ласка! — Висоцький наче сподівався цього. — Я між иншим теж хотів побачитися з вами. Нудота, розумієте, і взагалі... Знаєте, яка зі мною цими днями трапилась історія?

— Не знаю, розкажіть.

Вони звернули в бік од шляху й опинилися під шатром густого бору.

— Дістав я, розумієте, листа, — оповідав Висоцький. — Пише дівчина, одна тут жалібниця...

— Любовного листа, цікаво! — Бондаренко був сьогодні в гуморі. — Розкажіть, як-то ви воюєте на цьому фронті...

Листи від жалібниць були чи не єдиною розвагою для офіцерів. Їх читали колективно, обговорювали, одно слово, мали свіжий матеріал.

Висоцький не так, як усі, ставився до цього правила.

— Не знаю, як почати, — казав не то жартуючи, не то серйозно.

— Я вам допоможу, покажіть листа. Та швидше! — Бондаренка вже кортіло розв'язати цю „історію“ й перейти до головної теми.

Оглянувши чомусь довкола бір, Висоцький видобув листа.

— Натє, подивіться. Так-би мовити, ілюстративний матеріал... Чого це ви?

На нього вип'ялись здивовані широкі очі: — Галя?! Це її рука писала... — почули сосни здавлений зрадливий шепіт.

Два погляди зійшлись — наче в „лобовій атаці“ — виміряли сили.

— Це знайома вам особа?

— Ні...

Висоцький посміхнувся.

— У мене є підстави думати инакше...

— Ви жартуєте?

— Я знаю...

Позад них почувся голос батальйонного.

— Пане прапорщику! — гукав веселий капітан. — Ніяк не зловлю вашої персони...

Невчасна капітанова присутність примусила покласти край розмові.

— Листа сховайте, — застеріг Висоцький. І обидва офіцери повернулися назустріч.

— Що, може инше розпорядження?

Бондаренкові подобався веселий батальйонний.

— Нікак нет! До всіх чортів там инші розпорядження! Після наших трудів праведних... Здоровлю вас, герой!

— Хрестом із лопуцька? — сміялись офіцери.

— Ні, справжнісіньким! Вас чекає нагорода за височину 100,58... — Капітан поліз на шию цілуватись.

— Ура! — Висоцький заходився ляскати в долоні.

Збіглися салдати. „Сьомая железная“ вхопила свого командира й, гукаючи „ура“, понесла на руках.

На шляху стояв зі штабу ординарець.

Наказ: „Маршрут на Яблунів“.

Вечір. Батальйон вийшов поза бойову лінію. Сіра колона повільно посувалася, сповита салдатським гамором. Брукований шлях ритмічно одбивав на собі обважнілі кроки салдатських чобіт. Обабіч понад шляхом мітичними стінами вкладався на ніч спати струджений велетень — бір. Канонади не чути. Блідорожеве світло ракет освітлювало верхівки бору.

Буковинський бір — це фантастичне казкове царство тінів. Тільки нога опришка сміє ступати в його глибину та Чугайстер із отарою своїх полюбовниць — мавок.

Тіні спліталися в химерному танку, а з-поміж них

виростала „одна“ з великими зеленими очима, простягала руки й вабила до себе, в таємну глибочінь борозового царства — „Дімо“...

Бондаренко здригнувся.

Спереду світився пролісок. Тисячами літ боролася тут чоловіча рука з боровими велетнями, розчистила ралами коріння й тепер тут — „газда гарує“.

Батальйон переганяли „санітарки“.

— Якого шпиталю?

— 375 пересувний!

... Бондаренкова рука нервово натискала олівця:

„Шановна сестро! Вашого листа читав... Сподіваюсь, ви розвяжете мої сумніви“. (Прізвище й адреса — куди полк ішов на відпочинок).

— „375 пересувний, Ахматова“ — підкреслив двічі й наздогнав роту.

— Бачиш он ту „санітарку“?

— Точно так, бачу.

— На тобі цього листа. Там у шпиталі є сестра Ахматова, — передай, про мене ані слова... Йди! Приїдеш із обозом.

Хамулуватий салдатик виділився з ротної колони й назирцем, слідом пішов за „санітаркою“.

У глибокій балці манячили наші резервні батареї. Кільки чоловіка гарматчиків вийшло на шлях довідатись, яка частина.

— Братан, з якого полотна твоя матня пошита?

— Галушками набита, мамалигою скраєна, з проса перевеслом підперезана... А ти?

— Був квас, та не було вас. Микола вгодничок пив — штани пропив; Варвара пила — запаску пропила... Тепер на халастую в піжмурки граємось.

„Братан“ вислухував заплутану „генеалогію“ й робив глибокодумний висновок:

— Якби ще трошки, були-б земляками...

Гарматчики розперезались.

— Трубольоти, налітай! Мамалижники! Богомази!

Відповідно до настрою з колони окликалися: мамалижники, трубольоти, богомази. Гарматчики вітали земляків „сорокадвохсантиметровим матом“.

Справжній фронтовик знає, що таке відпочинок. Спати в халупі замість брудної землянки, мати свіжу білизну, догляд „газдині“, а може й дівочий...

Колона поспішала. П'ять кілометрів за годину — жодного привалу — це тоді, коли знаєш, що там, де означено кінець маршруту, тебе зустрінуть „квартир'єри“ й позначені на дверях крейдою халупи.

Надворі вже сіріло, коли голова колони вдерлася в невеличке кружальце на капітановій триверстці — Яблунів.

— Батальйон.. стій!

„Квартир'єри“ заходилися розводити салдатів.

Прощались офіцери.

— Ну-с, пане прапорщику, — провадив батальйонний, — жодна шельма не скаже, що ми не вміємо робити переходів — шістдесят кілометрів за ніч упорали! Для вас Яблунів — це історичне місце, персонально...

— Як? — не добрав глузду прапорщик.

— Отак! Звідсіль ви вийдете на фронт підпоручником і кавалером... Ну, бувайте!

Дорогою Бондаренка наздогнав Висоцький.

— На квартиру?

— Так. А ви?

— Теж на квартиру!

Підозріло глянули один на одного й поквалпно розійшлися.

... Друзья! здесь светит нам луна,
здесь кров небес над нами —

затяг безпечно Висоцький, повертаючи в обійстя призначеної йому халупи.

Бондаренко пішов далі. По вулицях тинялись салдати й лаяли „квартир'ерів“ за невдало розподілені халупи.

Збирався вже зайти у двір свого „газди“: „Ваше благородіє!“—Оглянувся. На вулиці стояв його посланець.

— Усьо как есть, розписочку позвольте вам!

Посланець пішов вельми задоволений, бо в його кешені забряжчала „полтіна на табак“.

А в „розписочці“ стояло: „Не турбуйтеся. Решту незабаром скажу вам сама... Ахматова“.

... Нудно, одноманітно, гей-би волячим возом котилися дні. Відпочинок так само швидко набридає фронтовикові, як і шанці. Салдати розважались, як уміли.

Що-ранку який-небудь „газда“ приходив до хлівця й, одчиняючи двері, показував:

— Абись ти, москалю, здоров був, пропало мое телетко!

— Мої куріп'єточка... — голосила „газдиня“.

Прокидалося село.

З усіх кінців на вигін сходились „газди“ й „газдині“ — поважні бадіки, обсмикані з поділками вуйки і вуйни, простоволосі дівчата — відданиці... Сходились і землячки, охочі подивитись на дивоглядь.

На вигоні вїйт уклонявся на всі чотири боки.

— Не сумуйте-бо, газди, за телетками, а ви, газдині, не голосіть за куріп'єточками, ек за неньою. Ви, небожета — дівки, самісьте винні, що москалям до себе припуст дали...

— На щот девок ти, папаша, правильно! — казали землячки.

На вигоні здіймався галас і прокльони ображених відданиць. Стояли похнюпивши голови газди. Хлипали, стримуючи сльози, газдині.

... Виряджали вїйта: „до начальства просити права“.

Салдати, знаючи думку свого начальства, вигадували що-дня інші витівки.

Офіцери теж нудьгували. Звичайно їхні витівки були іншого сорту. Полкова крамничка що-дня експортувала до штабу що-найменше літрів сто міцного басарабського вина.

„П'янки“ відбувалися що-ночи... А на ранок — муштра.

Дні декількох командирів були під ліком: „На фронті — перша куля голові“, — зарікалися салдати.

Від офіцерської шпани тримались осторонь: прапорщик Бондаренко й поручник Висоцький.

„Красніє дівіци“ — вислів батальйонного — ранками водили свої роти в поле й там навчали муштри і... „словесности“.

Вечорами сходились салдати погомоніти.

— Валянки привезли на-весні... На біса вони нам?

— На біса! Он земляк із 47-ої дивізії ще не таке казав: привезли, каже, їм гранати — перед наступленієм... Привезли — нехай: стояли запечатувані. Коли німець налізає... Наші смик: а там замість гранатів — сухарі гнилі, цариця їм прислала...

— Ізмена, братця ви мої, кругом! — лоскотливо шопотів курносий „богомаз“. — Народ хочуть попередущити... От і все!

— Робочі, кажуть, відмовляються робить „на оборону“?..

— Знають, що все 'дно не оборонять... Гнилими сухарями воюватимеш?

— Похерить-би нам, братця, цю війну!

— Похерить... як?

— Отак: гвинтівки всі на плечі та й гайда додому.

— А німець?

— Не піде! Скільки дома в тебе території? Півдесятини... Разі-ж вона йому потрібна?

Даремно ротні командири шукали джерела цього небезпечного для їхньої кар'єри настрою.

Балакали про агітацію, що шириться поміж салдатами.

— Панове, — говорив не раз полковник. — Я певний, що в нашому полку є німецькі шпики... Вважайте! Обов'язок кожного офіцера — стежити за боєздатністю своєї роти. Піддайте дисципліни, бо бригадний командир, ви знаєте...

І ротні командири „піддавали“ дисципліни — чекаючи приїзду генеральського.

До цього було пристосовано роздачу нагород як салдатам, так і офіцерам.

Одного ранку Бондаренка покликали до штабу:

— Тут потрібні деякі формальності. Ви мусите доставити нам свого формуляра, бо інакше це гальмує справу нагороди...

Ад'ютант не розумів, чому прапорщик так байдуже поставився до цього.

— Маскується, — гадав.

— Мій формуляр? — по довгій павзі мовив ад'ютантові. — Гаразд, доставляю...

— Прошу! — Ад'ютант підслесливо тиснув за руку. — Гадаю, що ви не відмовитесь сьогодні підмочити вашу нагороду, пане прапорщику?

„Фортуна“, наче вередлива наречена: хоч не хоч, а Бондаренко мусів мати те, чого й не сподівався.

— Алло! — спинив його на вулиці Висоцький. — Я до вас! Чому це ви так рано „променадами“ займаєтесь?

— Мушу! — й тут-же розповів йому свою розмову з ад'ютантом.

— Кільки літрів басарабського! Не шкодить підмо-

чити ад'ютантову горлянку... — жартував Висоцький. — Ну, пішли!

— Куди?

— До мене... Є одна серйозна справа...

Бондаренкові давно хотілось побалакати про цю — як він гадав — „одну серйозну справу“.

Він горів бажанням бачити Ахматову, — вона вже напевне скаже все...

— Сюди, — запрошував Висоцький. — Ви не були ще в моїй халупі?.. Прошу! — відчиняв гостинно двері.

Бондаренко увійшов до хати, але те, що він побачив там, примусило його зробити крок назад:

— Галя! — вирвалось у нього.

Висоцький зайшовся тихим задоволеним сміхом і злегка підштовхнув свого колегу наперед.

— Заходьте, пане прапорщику! Про вас із Київа дав знати нам т. Голубенко. Ви там не бачили його?

— Не бачив — приголомшено дивився прапорщик.

— От ми й зустрілися... Сідайте! — чемно привіталася Ахматова-Церанська.

.

Навчальна полкова команда поверталася після гулянки.

На вигоні стояла кухня. Куховар, верхи на кухні, давно вже чекав, щоб розливати вранішній сніданок.

— Команда... стій! Я вам покажу, падло ви собаче, як марширувати, — лаявся новопризначений навчальної команди командир Маковський.

Навчальна команда — це окрема одиниця, що ніколи не буває в шанцях. Тут були тільки ті, що їм судилося носити „личко“.

Сьогодні капітан Маковський був лютіший від холери:

— Що тоді скаже полковник, коли його команду не відзначить бригадний генерал?

Його терпець увірвався, коли на команду „по сніданок“ призначений на старшого салдат-навчальник повів людей не за встановленим порядком.

— Поверни колону! — бризнув піною в навчальника. — Чого роззявив рота, сволочі?

„Старший“ перелякано трусився. Даремно він вигукував застосовану до цього випадку команду — навчальники були глухі, як мур.

Команда подавалася неправильно.

— Ааа, ти-ж як? Командуй! — заціплений кулак Маковського влучив між очі. — Руки геть! Командуй.

Навчальник видушив із себе кілька звуків, більше схожих на бугаячий рев, ніж на команду.

— Командуй, худобо, командуй! — кулак Маковського раз-по-раз опускався на беззахисне обличчя.

— Ич, як точать нашу кров, їдять їх черви, — казав, на кухні верхи, куховар. Заюшений навчальник вертівся дзиґою, бо замість кулаків на нього тепер сипались „дарунки“ капітанового стека.

— Команда... стій!

Того, хто посмів-би заперечити, чекала ця-ж, коли не гірша доля. Капітан зганяв оскому:

— Командуй, падло, командуй!

Одчайдушний, благаючий рев зацькованого звіра метнувся вигоном:

— Рратууууйте!

З халуп, що стояли близько, висипалися стурбовані фронтовики:

— Братця, глянь, оно що робиться!

Фронтове життя навчило їх іншої, відмінної від тої, що в запіллі, поведінки з офіцерами.

На Маковського дощем поллялася добірна лайка. Хтось висловив практичну пропозицію: „почастувати його товстим кінцем по ребрах“...

Пхнувши геть навчальника, роз'ятрений Маковський повернувся до фронтовиків:

— Марш звідціль!

Салдати втихли. Тамуючи своє обурення, покійно повернули спини... Один тільки не рушив з місця.

— Ти якої роти?

— Сьомої, вашскородь!

— Унтер-офіцер?

— Так точно!

— Руки як держиш?

Фронтовики тимчасом перестріли бідолашного навчальника й він розповідав їм про свою пригоду.

— Вище голову, падлюко!—лютував Маковський.— Вище голову, кажу!—і замахнувся стеклом. Унтер-офіцер Лелека пожовтів.

— Нема такого права, вашскородіє!

У цьому застереженні здавалось було стільки лю-

тої зненависти, що не тільки капітан, від неї затремтіли-б сотні капітанів.

— Нема права! — стек із свистом спустився на Лелечине плече і цього було досить, щоб Лелека вихопив його:

— Відійди, уб'ю! — прохрипів здушено.

Капітан стояв прибитий, приголомшений: Лелечин опір — він не міг його збагнути: салдат дозволив собі зганьбити офіцера...

П'яні від образи очі заливала кров:

— Маєш, хаме! — вихопив нагана.

Хльоснув випал, як батіг чабанський. Фронтовики дивились — заворожені: Лелека тихо похитнувся...

— Прийде черга по тебе, — проказав і мляво сів на землю. Вузька червона річечка поволі випливала з-під Лелеки, земля жадібно вбирала в себе кров солону...

— Братця, чоловіка вбив!!! — котилось вигоном. Фронтовики, очумавшись, посунули на поміч. Тісним колом обняли обох: Лелеку й капітана. На момент запанувала терпка тиша: тільки вітер обвівав зіпрілі від напруження й злости чола... Унтер-офіцери вдерлися в середину салдатської ватаги й, захищаючи Маковського, що виглядав тепер не дуже войовничо, умовляли:

— Не треба, братця! Розійдись!

Можливо, що фронтовики послушали-б і розійшлися, якби Маковський, очманілий з переляку, не гукнув:

— До зброї!

Вимуштрувані навчальники, готові з першого наказу лізти в саму прірву, кинулись од кухні до гвинтівок. Наслідки, принаймні для Маковського, були блискучі: спантеличені фронтовики загавились і він щасливо вислизнув з-під їхніх рук.

А по кількох хвилинах на вигоні — під вартою навчальників — стояли арештовані привідці бунту.

— Що це ви всамделі, братця! Видалі фронтовиків... Кому? Ми жисть свою, можна сказати, з неприятельом кладемо, а він... Далой гадюку! — кричав курносий Гришка-кулеметчик.

Неспокійно озирались арештовані фронтовики.

— Ведіть їх! — чули розпорядження.

— Вашскородь, — просились арештовані, — дозвольте пару слів сказати землякам...

— Ведіть! — і варта рушила.

— Братця, землячків ведуть! А потім нас усіх туди-ж за ними... Стій! — Курносий, а за ним ватагою — хто сміливіший — кинулись перестривати варту...

— Арештовуйте всіх!!!

Подія зворохобила весь II батальйон. Сходились на вигін, щоб довідатись, за що та як арештували.

— Розійдись! — погрожував оскаженілий капітан.

Шикувалася озброєна навчальна.

— Проти своїх, землячки? — Курносий виділився з натовпу й побрів до табору навчальників. Маковський заступив йому дорогу:

— Ти что?

— А ти што?

Затаївши дух, усі стежили за цим новим фатальним поєдинком:

— Марш на місце!

— Не балуйсь, вашскородь. На три ступні від салдата — стій! Захочу — піду, не захочу — й не піду...

— На місце, сволоч! — збитий з голови курносого картуз упав на землю.

— Ти так... А я во' як! — націляючись в обличчя кулаком, відповів Маковському курносий. — А я во' як! — другим стусаном у груди відштовхнув його від себе на п'ять кроків. — Во як я! Поняв? А тепер хоч — арештовуй, офіцерська воша, ти! Війна — трудить вашу... Какаю мені різниця: на каторзі чи тут?.. Досвіданія! — махнув піднятим картузом. — Згадуйте, братця, Гришу Бричука!

Все, що було на майдані, вщухло. Знівечений капітан, не тямлячись, підбіг до найближчого навчальника й вихопив у нього з рук гвинтівку.

— Стій! — націлювався в курносого.

— Йех ти ку... — і не скінчив зухвалий кулеметчик.

Лунко прокотився другий офіцерський випал. Куля влучила курносого в плече, на виліт, і далі — рикошетом — бризнула в живіт зовсім безневинному фронтовикові.

Совгалися по землі, купаючись у власній крові, три салдати, що не вміли шанувати чести офіцерської...

Коли-б найбільша 42-х сантиметрова гармата розпанахала повітря й громовинням струснула вигін, це

був-би тільки блідий відбиток того обуреного, зазивного кличу, що його кинули в обличчя капітанові фронтовики...

— Бери гвинтівки!!!

Цей клич напевне чули інші батальйони.

Вигін схожий був на розворушений невдячною рукою комашник, — усі бігли в розтіч до халуп, по зброю.

Навчальна клацала закривками, пускаючи в цівки набої...

Зацікавлені хлопчиська визирали крізь ворота.

— Мой хло', що то роблять москалі?

— Жеби з тебе дух виліз, убойнику! Ци ти не видів, ек москаль до штурми си готує, — матері тягли за вуха своїх „небожет“.

Никли голови в старих поважних газдів:

— То не жарти, мой. Ади москаль на москаля йде
.
.

... А в халупі (вікна позакривані фіранками) точилася розмова.

... — Отже, маємо три точки. Перша — наш тутешній комітет кладе в основу своєї праці агітацію серед фронтовиків... Друга — всі непорозуміння, що виникатимуть на цьому ґрунті, комітет скеровує в бік планового руйнування боєздатности частини. Третя — зв'язок з іншими частинами — Ленкоранським і Фінляндським полками, що тепер комплекту-

ють нашу дивізію. Такий звязок можливий. Салдати цих полків — я знаю їхній настрій — на випадок чого за нами буде вся дивізія, а далі... Буде видно, що робити далі, — говорив Висоцький.

Тепер це був досвідчений запільний вовк, аж ніяк несхожий на поручника Висоцького.

„Ахматова“ не сперечалась — вона згодна ухвалити зафіксовані три точки.

— А ви, Дімо? — гострий погляд обійняв задумливе чоло. Прапорщик Бондаренко ніяково схилився над столом:

— Я згоден! — тихо відказав, і водночас із цим далеко десь кахикнув... залп.

— Салют? — не розуміли всі.

Хтось нервово торохтів у шибку. Висоцький швидко відслонив фіранку: коло вікна стирчала вістунова голова.

— Вашблагородь, у наступленіє пойшли!

— Яке?

— Наші пойшли в наступленіє! — Годі було щось довідатись од цього вістуна.

Офіцерські френчі й косинка жалібниці враз переродили цих людей.

— Ви довго там, поручнику?

— Готовий!

На дворі лускали раз-по-раз випали...

— Ні чорта не розумію! — говорив Висоцький. — Ви побудьте, сестро, тут, я надішлю до вас свого вістуна...

— Пробачте! — офіцери разом вибігли з халупи.

— Може це аероплан? Бо яка-ж тоді інша причина могла викликати стрілянину в дивізійному резерві...

Вулицею оддалік біг захеканий ад'ютант:

— Панове офіцери! Наказ: негайно всім до штабу...

— Що трапилось?

— Там бунт і... ловлять офіцерів... — розмову ад'ютантову ілюструвала лихоманка.

— Хто бунтує? І чому? — не йняли віри офіцери.

Переляканий не в міру ад'ютант довбав одно:

— Негайно всім до штабу... Хто не з'явиться — полковий суд.

Йому довелось дати спокій.

— Треба перевірити, — рішив Висоцький. — Підемо туди, чи як?

— Ну, розуміється!

І офіцери шпарко рушили на вигін. Дорогою їх перестріли патрулі — навчальники.

— Ваше благородіє, туди нам заборонено пускати.

— Це-ж чому?

— Там небезпечно.

— Єрунда, пішли!

Патруль увічливо зійшов з дороги, пропускаючи повз себе офіцерів. До вигону було вже недалеко.

— Це-ж наш район розташування, — говорив нервово Бондаренко. — Що-ж там могло статися?

Висоцький мовчки надавав ширшого кроку.

На воротах — пальцями:

— Аді, брей, офіціри!

— Де? Сараки, ой, сараки!

Вузька вулиця глянула на вигін своїм закрученим кільцем і похлоливо розбіглася зеленим подорожником, попід халупи.

— Стій, тудить вашу! — кілька чоловіків озброєних гвинтівками вибігли з воріт на вулицю. — Братця, двох піймали!

— Йолопи, чого роти пороззявляли! — втихомирював Висоцький бунтарів. Наїжачені багнети захитались:

— Осади, роб'я, це наші офіцери...

Оточені тісним салдатським колом, слухали подробиці цієї незвичайної події. Досить було глянути: серед салдатів цілого батальйону не було ні одного офіцера.

Вигін зайняли навчальники. Стрілянина не завдала шкоди, бо стріляли поки-що на вітер. Лежали три поранені, а тепер холодні трупи. Вигуки й погрози поки-що були єдиною ознакою бунтарської діяльності.

Один порядний випал міг-би розігнати цю непорядковану ватагу.

Висоцькому з чола котився рясний піт. Бондаренко почував себе спокійно: може через те, що пахло фронтом, а на фронті він нічого не боявся.

Прийшли чутки, що інші батальйони вийшли за село.

Навчальники не виявляли жодної активності, але їх націлені гвинтівки свідчили про небезпеку.

Висоцький одійшов на бік, потягши за собою Бондаренка.

— Це провокація якась. Ми мусимо вмовляти їх покласти зброю...

— Я не знаю, чи доцільно це тепер робити?

— Ну, а як-же бути?

Офіцери змовкли.

Вигуки фронтовиків оповістили зміну ситуації: верхи на коні з'явився сам полковник. Бунтарі кричали:

— Ич, коли приїхав, лярва!

Капітан Маковський, ще до цього часу сидів десь на захоронці, вийшов оддавати рапорта.

— Зараз-же ходімо до полковника,— настоював Висоцький,— пояснім йому, в чім річ, що салдати зараз-же розійдуться, тільки-но навчальники знімуть облогу...

Але полковник попередив його рішення: прийнявши рапорта, крутнувшись конем на місці й алюром виїхав на вигін:

— Батальйон... увага на мою команду! Стрункооо!— На устах його застигла саркастична усмішка.— Що-ж ви, братці, не впізнали свого командира?... Здоров, молодці Ахалцихці!

Відгукнулося кілька непевних голосів, а решта, звязана одною волею, була німа, як мур.

Хоробрий ад'ютант, що статувався на коні біля полковника, схилився на луку й, показуючи пальцем, щось проговорив йому на вухо.

— Панове офіцери! — вже не ад'ютант, а стек полковницький показував.— Я вам наказую... Вийдіть сюди!

Висоцький, а за ним і Бондаренко вийшли, не хапаючись, перед полковника і привітались.

— Вам відомий мій наказ?

— Так, пане полковнику!..

— Чому ви не з'явилися до штабу?

Ад'ютант єхидно посміхався. Не чекаючи на відповідь, полковник повернув конем — по фронту — до навчальників і голосно покликав:

— Прошу на хвилинку капітана!

— Слухаю пана полковника.

Маковський тьопав підтюпцем, шанобливо приклавши руку до кашкета.

— Що накажете?

— Пропоную вам...— і далі пропозиція була, як видно, незвичайна, бо полковник намагався говорити тихо й тільки вже наприкінці додав:— Ось моє вам розпорядження. — Повернувсь конем до офіцерів.

— Здайте вашу зброю,— наказав.

Висоцький мовчки одстібав свого револьвера, Бондаренко, той не квапився, можливо через те, що задизився на капітана. Командир навчальної команди не спускав з нього очей. Мимохіть їх погляди зустрілись: довго не могли збороти один одного...

— Ви прапорщик Бондаренко?

— Я... моє поважання вам, капітане!

— Ви злочинець, дезертир! Ви вкрали чуже при-

звище... як ви смієте носити офіцерського мундира! —
верещав Маковський.

Полковник з ад'ютантом слухали, роззявивши роти.
Висоцький був ні в сих, ні в тих.

— А ви, негіднику! Хто вам дав право вбити цих
людей... — виймаючи ногона, люто зашипів колишній
дезертир.

Куля замість капітана влучила в коня, що зараз-
же упав на землю з ад'ютантом.

Фронтовики шаленим ревом привітали свого месника.

— Арештууууйте агітаторів! — репетував полковник.

Ударило ще кілька випалів, — сумно задзвеніли
кулі над облогою навчальників — полковник повернув
конем...

— Ви ідіот!.. Не треба було так... Тікаймо-ж,
кажу вам! — і „агітатори“ з ногонами в руках кинулиєь
навтеки, до фронтників.

— Урааа! — котилось їм у груди ураганом.

Наелектризована юрба ринула вперед нестриманим
шквалом, виставляючи крижаний вал багнетів.

— Ууууааа... — плакало вгорі над вигоном.

Вулицями до поля втікала навчальна команда...

.
.

...Уповдовж фронту тривожно гуділи гудки польових
телефонів:

„А — ський полк... бунт... виставити тиллові до-
зори...“

Полковник персонально керував облогою села, де перебували бунтарі. Штаб і решта батальйонів вийшли.

„Навчальна“, як частина надійніша, виставила скрізь свої „секрети“.

Чекали ад'ютанта, що поїхав за негайним розпорядженням до штабу бригади.

Офіцери, починаючи від ротних командирів і кінчаючи полковником, усі лаяли Маковського.

— Коли-б вони були салдатами, не баранами,— потішав себе полковник,— то нас давно вже можна взяти голими руками.

— Салдати ваші,— говорив до інших батальйонних командирів,— та-ж сама наволоч, що й там... Уявіть собі, що скаже генерал! Що скаже генерал!—і полковник загинав собі міцного матюка.

„Секрети“ передали, що в селі спокійно.

— Вислати надійну розвідку,— не довіряв полковник.

... Згодом, крадучись городами де хильцем, де й на животі, пробиралося в село п'ять офіцерів,— на чолі йшов батальйонний: глянути на своїх бунтарів.

Капітан, ретельний бойовик, якому все 'дно, хто ворог, мав рацію, коли дозволив собі лаятись.

— Товкачі, шкапи водовізні!— лаяв він бунтарських верховодів.— Хоч-би поганенького „секрета“ виставили... ідійоти!

Розвідка обережно посувалася городами до вигону.

— Нема нікого,— здивувався капітан.— Можливо розійшлись і сплять...

Але гадка капітанова була, як видно, передчас-

на. Перед ногами немов-би з-під землі вирости багнети.

— Пропуск?

— Чорт вас задери! — нагримав капітан. — Ви забули, що я ваш батальйонний командир!

— Здавайся, вашскородіє! — рішуче заявили, відбираючи ноги, колишні батальйонного підлеглі.

Обеззброєна розвідка в супроводі варті пленталась... „до штабу“ — так принаймні думав капітан.

Полковник не знаходив собі місця. Вислана розвідка мусіла давно вже повернутися.

Ад'ютант у штабі бригади теж чомусь затримався.

— Ідійоти! Чи не думають вони там валандатися до ночі? Що нового? — питав Маковського, який щойно вернувся — повіряв „секрети“.

— Персонально вам, пане полковнику, — секрети наші перейняли, — Маковський передав пакета.

— Персонально! Цікаво, що вони можуть писати? — пожадливо розпанахав полковник персонального листа.

— Сто чортів! за такі жарти шомполами б'ють... Що-б ви гадали — вони пишуть? — і він голосно скороговіркою прочитав:

„Полковнику 162 А...ського полку.

Вислана на наш бік ваша офіцерська розвідка піймана.

На випадок агресивних заходів з вашого боку піймані офіцери розцінюються, як військові шпики.

За постановою дієвого комітету

Начштабу Висоцький.

— Як вам це подобається, га?

На обрій виринув конем поквапний вершник.

— Наші! — втішився Маковський. — Цікаво знати розпорядження бригадного?

— Все як слід, полковнику! Дві легкі батареї й п'ять сотень дикої дивізії... Гадаю досить, щоб до ранку розіграти цього фарса? — випалив з одного разу ад'ютант, спинивши на бігу коня.

— За півгодини буде генерал. У нього є бажання викликати бунтарів на благодійну бесіду...

Полковник кинувся давати розпорядження. Батальйонні командири заходилися приводити до бойового вигляду свої лояльні батальйони, ротні командири — роти. Вечоріло.

Бригадний генерал, якого дочекалися, миршавенький дідок — уважно слухав, що йому оповідав полковник.

„На капітана Маковського — начальника навчальної команди — напали заготовані салдати, командирами яких були підіслані військові шпики. Захищаючись Маковський випадково вбив трьох бунтарів... а шпики з нагоди цього випадку підбурили весь батальйон. Полк задалегідь виступив — село звідусіль оточено секретами й дозорами навчальної команди.

Офіцери, вислані на розвідку, там попались... Їм загрожує серйозна небезпека. Бунтарі при зброї. Набоїв мають як звичайно“...

— Годі! — наморщилися острішкуваті генеральські брови. — Вам бути не полковником, а свинопасом,

чуєте? Ніяких шпиків у моїй бригаді не було ніколи— чули?— тупотів ногами генерал.— Ніколи!— генеральська слина клаптями летіла з рота.

Полковник дзигонів зубами, наче його витягли зимою з ополонки.

— Ви заплямували полкове ім'я... Я вас... Ви знаєте...—запнувся генерал, голос його тріс, немов струна натягнена надміру. Обома руками шарпонував полковника за плечі й на землю покотились від погонів гудзики...

— Марш у шанці!— захрипів несамовито.

Ця пригода швидко обійшла весь полк. Лояльні батальйони радо привітали генеральську витівку.

Колона, вишикувана побатальйонно, на привітання генералове відповіла гучним:

— Здрав-жлам, ваш-діт-ство!!!

— Скарги є?—питався генерал.

Лавами поповз ледве вловимий гомін і кілька твердих голосів промовило:

— Так точно!

— Зі скаргами виходь до мене.

„Чотири кавалери“ вийшли перед генерала.

Осторонь стояли батальйонні командири — офіцерська трясця не давала їм спокійно встояти. Коліна ходором ходили, як розмелені колеса в шарабана.

— Що маєте казати?—генеральський тон на диво був ласкавий.

— Ось ти!—показав на груди першого ступеня кавалера.— Чому ти досі не підпрапорщиком?

— Не знаю, вашдітство! Потому порядки в нас...

„Ласкавий“ генерал не дав йому скінчити:

— Здоровлю вас, кавалерів, підпрапорщиками!

Збиті з глузду „кавалери“, замість розповісти, на що скаржаться їх земляки, ревнули в один голос:

— Рад стараться, вашдітство!!!

Слово чести, генерал, здається, добре знав, на який гачок найкраще ловиться салдатська рибка.

Наступний експеримент судився капітанові Маковському:

— Пане підполковнику! — Жовтий неначе віск Маковський з переляку ледве-що тримався на ногах. — Вам пропоную від мене — передати бунтарям мою їм пропозицію: покласти зброю. За півгодини будуть батареї... За півгодини ви повинні бути командиром полку. Бажаю успіху!

Миршавенький дідок — дві зірки й зигзаг — лазив скрізь, немов примара, й де тільки не з'являлася його горбата постать, там обов'язково були кепські наслідки для офіцерів.

На обрію, звідкіль насувався вечір, несподівано вигулькнула якась невиразна лабчаста крапка.

Крапка розпливалася, робилась подовгастою, а згодом можна було бачити, як полем лавою розбіглася кіннота й, несподівано збудивши диким гуком усю околицю, метнулась просто на полк.

— Коня! — верещав генерал, — ці чорти непоінформовані як слід... — Його присутність ледве вгамувала синів далекого Кавказу.

— „Мой шашка — твой башка“... — чеченці залишилися незадоволені.

Шляхом з гори спускалися дві легкі батареї.

Не доїжджаючи три кілометри до села, звернули в поле й стали на позиції.

Годинник повернув обидві стрілки: двадцять п'ять на восьму, а Маковський не вертався.

— Перший випал! — коротко розпорядився генерал.

„Перший випал“ блискавицею по кабелю до батареї й за хвилину:

— Ззууу-уй-уй!

Білим димом над селом гойдались перші генеральські подарунки
.
.

Озброєні ходили по вулицях патрулі.

На краю села, в халупі, блимав каганець. Біля кожного вікна стояла варта, гомоніли й вештались салдати на подвір'ю.

Штаб дієвого комітету.

За столом сиділи: Бондаренко — він-же Михальченко, колишній політичний дезертир — химерна доля запровадила його сюди; сестра Ахматова — вона-ж Церанська, що щасливо вислизнула з рук П..ської охоранки, поручник Висоцький — голова військової підпільної організації, й кілька обраних від салдат представників.

Стояли зловлені на розвідці офіцери.

— І так моя остання пропозиція, — говорив Висоцький капітанові, — ви приймаєте на себе керівництво батальйоном?

— Красно дякую! — обурювався капітан. — Ви гадаєте найти такого ідіота, що візьме на себе ваші божевільні витівки... ніколи!

— Навіть і тоді, коли ми виведемо вас зараз на вулицю і...

— Навіть і тоді!

Висоцький мовчки глянув на присутніх за столом:

— До ранку ви, панове офіцери, поміркуйте, як вам бути...

Офіцерів вивели. Покликаний патруль дістав наказ: передати на ворожий бік пакета.

Надія примусово вплинути на офіцерів, прилучити їх до бунтарів — не справдилась.

Штаб дієвого комітету не мав жадного конкретно виробленого плану.

Село звідусіль оточено секретами й заставами навчальної команди. Решту батальйонів виведено в поле — сподіватися на їхній виступ не доводилось.

Ситуація невблаганно в'язала мертвого вузла...

А за дверима — на дворі — чекали й сподівалися ратунку ошукані салдати.

Михальченко й Церанська сиділи попліч. Дотик її одягу приємно лоскотав його напружені нерви.

Серйозна небезпека, передбачення трагічного кінця — все це аж ніяк не в'язалося з його думками.

Активний керівник людей, що їх життя висить на волоссинці, — а йому хотілося впасти їй на груди й розповісти заялозену дурницю — про своє кохання...

Висоцький висував на обговорення чергову пропозицію:

— Або ми виходимо на поле й починаємо активно діяти, або...

— Та не жалій його, анахтемського! — перебили в сінях.

Прикладами до хати проштовхнули офіцера, який, до речі, й не збирався опинатись.

— Піймали птицю, ваше благородіє! — заявив один із варти, що ввійшла слідом за офіцером. У розхристаному френчі, без кашкета, під очима синяки — стояв і безпорадно озирався...

— Капітан Маковський?! — здивувались за столом.

На знак Висоцького замовкли всі.

— Генерал... — тремтів Маковський так, немов його чекало десять шибениць, — пропонує вам скласти зброю...

Призвичаєні фронтовики вловили підозрілий свист... другий... третій...

Глухо забреніли вікна, на дворі метушилися салдати.

— На нас викликано артилерію, — урочисто констатував Висоцький.

На момент у хаті встановилася крижана тиша — було чути, як билосся в сусіда серце. Але це був тільки один момент...

Далі всі, що були в хаті, вискочили з неї, наче наполохані зайці.

Про Маковського й решту офіцерів, розуміється, забули.

Стугоніла вулиця під важкими чобітьми — збігалися до штабу наполохані, озброєні салдати.

На подвір'ю клекотіло, гей-би в казані.

Вулиця зробилася тісною й було млосно від од-пару, що ним ураз наповнилось повітря.

— Дімо! — на плече йому лягла чиясь рука. — Опам'ятайтесь, чуєте?

Він чує, що рука ця Галина, чує здавлений тривожний голос... „Що робити?“ — Вона бере його за руку, як фахівець монтер бере держак акумулятора. — Салдати сподіваються на вас, дивіться!

Дивився, бачив вулицю й на вулиці багатоголового безпомічного звіра...

Нюхав з насолодою бойовий дим, скерований, йому здавалось, проти нього одного. Точнісінько отак було, коли йшов на височину 100,58 — тоді теж не було виходу — так само й зараз: бовваніла голова, те саме дике, нез'ясоване бажання знищити довкола все, щоб не лишилося нічого...

Смикнувся й вихопив у ближчого салдата з рук гвинтівку.

— За мною, вперед!

Це був початок активної акції.

Похмурий сірий ранок зустрів на конях чеченців, що лавою по один бік стерегли лісу. З трьох боків у лісі шамотіли кулемети... А в середині в пущі при-

чаївся зацькований одважний „звір“ — бунтарський батальйон. Тікати було нікуди. Оточені з усіх боків вагалися бунтарські командири: — Що робити? — Обвішаний гранатами (прототип червоного гвардійця) ходив по лісі від застави до застави командир Висоцький — потішав:

— Держіться, голуб'ята! Кулемети — це для страху, а нам лякатись нічого...

Бунтарські домагання офіційно зводились до двох точок: 1) Викликати командарма. Хай на місці обізнається про дійсний стан речей. 2) Скарати польовим судом Маковського.

Бригадний бісився: „Їх мало перевішали, канальських“. Поява командарма не всміхалася його кар'єрі.

В-останнє, коли змовкли кулемети, через парламента — генеральська пропозиція: „видати привідців і сьогодні-ж уночі вийти в напрямі, де вкаже генерал“...

— Ми готові скоритись генералові, але тоді, коли тут буде командарм, — воліли бунтарі. Бо знали, що назад не буде повороту. Генералова рука могла їх тут дістати тільки силою, а командарм:

— Висшое начальство, по закону поступаїть, — запевняли один одного салдати. Та зовсім інші погляди мав „штаб“. Обидва офіцери мимоволі стали на чолі розбурханого батальйону.

Знали, що ні командарм, ніхто з „висшого начальства“ не потуратиме бунтівникам. Власна доля мало їх обходила: один підпільний працівник; другий—

дезертир під чужим прізвиськом, а третя — мала всі прикмети обох. Усі троє всяк по-своєму чекали неминучого кінця. Бунтарі копали свіжі шанці. З піднесеним бойовим настроєм обмірковував колишній м'якушкватий доброволець план озброєного захисту: вночі вдарити, прорвати несподівано облогу, зайти глибше в пущу й там розсіятись поодинокі всіма стежками, хто куди...

— Єдиний вихід з нашого становища, — рішила бунтівницька рада. Готувалися. За планом треба було зволікати час до вечора. Послали перекинчика, що мав одно завдання: каятись і говорити, що бунтівники рихтуються на вечір добровільно скласти зброю...

— Десятому мерзотникові кулю, — смакував бригадний генерал, чекав до вечора. Вістка про бунтарський батальйон дійшла до командарма. Найясніший князь обурено перечитав депешу:

— Гнусная ізмєна родіне... Мерзавци!

„Ліквідіровать немедленно“ — гуділи телефони.

Бригадний генерал ретельно взявся до виконання наказу.

Падав вечірній морок. Тихо розгорнулася бойовими лавами навчальна, за нею пішим строєм три чеченські ескадрони — насувалися в ліс...

— На полювання, — жартував „його превосходительство“, смакуючи цю мудру операцію.

Бій почався на заставах, несподівано, без попередження. Закрехтала кулеметами навчальна. На відповідь їй лунко прокотився лісом перший залп бунтарської застави...

Починалося „полювання“.

— Нас б'ють!!! — обурено котилось лісом.

Гарячково шикувалися, скликаючи свої розкидані застави, бунтарі. Командири планували бойове „каре“.

„Заощаджуйте набої!“ — переходило схвильовано рядами. Виплив молодик, задумливо черкнув одним кінцем по смерекових верхах і лагідно облив колону струменем теплого світла.

Бліді обличчя командирів виявляли стійку волю. Коло них, одна на всю колону, біла сестрина косинка.

— Дімо, гляньте, як навколо гарно, — показала одному на ліс.

— Так, так. І справді гарно... — прислухався до зрадливих шумів лісових.

Постріли нестримно наближались до колони: ось вони все ближче, ближче... Командири увійшли в „каре“.

— Товариші салдати! — врочисто прозвучав спокійний голос під шатром задумливих смerek. — Нам судилося піднести голос проти хижого насильства, визиску, війни і гніту... Хай ті, що там ідуть, сьогодні нас поб'ють, нехай! Узавтра про це знатиме вся армія... Робітники покинуть виробляти їм набої, а тоді — кінець війні... — Останні слова Висоцького покрили вигуки:

— Доволі!!! Геть війну!!!

Наперед висланий дозір доносив: „супротивник з трьох боків охоплює місцевість“.

Командири попрощалися. Тепла сестрина рука збурила кров, підтримала напружені до краю нерви.

— На прорив! — почула бойовий наказ колона. П'ятьсот пар рук до болю міцно стиснули наготовлені до бою гвинтівки...

— Вперед!

Завихрилася метелиця куль. Серед клетоту, що зчинився в лісі, час від часу плювало в очі ворогам одривчасте, коротке:

— Батальйон... Плі!

Супротивника не видно, але він чигав з-під кожного куща, перетинав дорогу кулеметами... Густий бір перешкоджав дотримувати лад, та все 'дно...

— Батальйон... Плі!

„Карє“ стійко посувалося вперед. Побитих майже не було. Нараз ворог причаївся, стихли кулемети, — раптова тиша вкрилась підозрілим шелестом і...

— Ш-ш-ш-ш-ах-ах!!! — перетяла шлях завісою гранат. Колону з трьох боків атакували гранатами. Здавалося, ніби сама земля ригнула динамітом...

— Назааа!!! — панічно звисло над колоною. Потрошене „карє“ за одну хвилину обернулось на озброєну безвільну юрбу. Раптом десь з'явилась сила „командирів“: командири лаялись, кричали, кожний діяв, як умів, а загалом — це був початок неминучої трагедії...

— Пропало, все пропало! — в одчаю гукав Висоцький. Колона ринула назад, але її зустріли кулеметами... Гранати й кулемети в нерозривне кільце взяли бунтарів — пораненого „звіра“...

„Звір“ не хотів вилазити цілим і „гончаки“ на клапті рвали його тіло. Як „той“, так і „ті“ знали, що швидко прийде неминучий кінець...

В-останнє Бондаренко організував півтори роти й спробував піти в атаку, намагаючись прорвати кільце кулеметів.

Билися без мети. Бо навіть, якби й видертися з лісу, то все-ж одно їх оточать знову. Паніка минулася.

Тепер салдати боронилися відважно, як шакали — поранені один одного перев'язували шматтям, не здавались.

Церанська — для неї куль не існувало — біла косинка з'являлася в найнебезпечніших місцях. Сили бунтарів де-далі танули.

— Ех, хоч-би одного кулемета! — боляче гадав Дмитро, бунтарський командир.

Церанська, що на цей раз була коло нього, діткнулася його плеча й показала на Висоцького, що біг до них скривавлений.

— Кінець. Мої салдати здалися! — кричав.

Але Дмитро не слухав цього окрику. Дійти до ворога ще кілька кроків, ще кілька кроків залишалося йому — прорвати кільце, а він падає, захопившись обіруч за груди кумедно, ніби порожній лантух.

„Його Галя“ дивиться широкими очима й, тихо зойкнувши, спочатку припадає до його грудей, а потім кривиться й лягає...

„Кінець“ — поринає на дно Дмитрової свідомості.

Очі обволікаються бойовою завісою диму... Крізь дим десь далеко — в сутінку — на нього насувається лава австрійських широких багнетів. „А, це височина 100,58“ — його рука силкується звести вгору шанцеву лопатку... „Вперед, за мною!“ — уривається з землі й летить у чорну безвість. „Ох, як-же-ж хочеться спати“...

Рештки батальйону здались. „Полювання“ справді закінчилось так, як того вимагав бригадний генерал.

„Жалкую, ваша ясність, що не міг живими захопити ватажків“ — сповіщалося в реляції до штабу командарма.

На депеші, що інформувала вінценосного монарха про повстання й дійсний стан речей на фронті, червоніла революція:

„С удовольством прочьол. Николай“.

З М І С Т.

	Стор.
За десять „оре“	3
Мандрівка	28
Хтодьова родина	51
Зламана присяга	78

299-10

РЛ
№ 7178

Handwritten text, possibly a signature or date, located in the lower right quadrant of the page.